No. 10.]

THE

VIZIANAGRAM SANSKRIT SERIES

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

ARTHUR VENIS M. A. Oxon.

PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

THE

NYÂYAMAÑJARÎ

OF

JAYANTA BHAṬṬA

EDITED BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA GANGÂDHARA ŚÂSTRÎ TAILAÑGA

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

VOLUME VIII.

PART I.

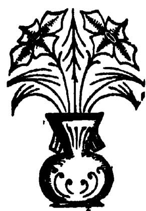

PRINTED, PUBLISHED AND SOLD BY

E. J. LAZARUS & Co., BENARES.

MAY BE HAD FROM GANESH DAS AND CO., CHOWK, BENARES:
JAYESTHARAM MUKUNDJI AND CO., BOMBAY:
OTTO HARRASSOWITZ AND M. SPIRGATIS LEIPZIG:
LUZAC AND CO., LONDON.

1895.

श्रीः

न्यायमञ्जरी ।

गौतमसूत्रतात्पर्यविवृतिः ।

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीजयन्तभट्टकृता ।

तत्पूर्वभागः

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यदर्शनाध्यापकेन
महामहोपाध्यायश्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा

यथासंभवं ग्रन्थकारनिर्दिष्टप्रमाणान्तर-
स्थलप्रदर्शनपूर्वं संशोधितः ।

काश्यां
मेडिकलहाल्नामकयन्त्रालये मुद्रितः ।

संवत् १९५१ ।

न्यायमञ्जरीभूमिका ।

अथैषा प्रस्तूयते न्यायमञ्जरी नाम गौतमसूत्रतात्पर्यविवृतिर्मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् । अस्याः किल रचयिता पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणो जयन्तभट्टो नाम । यं जरन्नैयायिकपदेन व्यपदिदेश न्यायचिन्तामणावुपमानखण्डे गङ्गेशोपाध्यायः (कलिकातासोसाइटीमुद्रितपुस्तके ६१ पृ.) । अस्य च सर्वतन्त्रस्वतन्त्राच्छ्रीवाचस्पतिमिश्रादुत्तरकालभावित्वम् अस्मिन्नेव ग्रन्थे ३१२ पृ. परिहृतमाचार्यैः जातं च सम्बद्धं चेत्येकः काल इति वदद्भिः इति लेखस्य न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम् अ. २ आ. १ न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावादिति सूत्रव्याख्यायां दर्शनादवगम्यते । तेनास्य वाचस्पतिमिश्रादर्वाचीनत्वं गङ्गेशोपाध्यायात्प्राचीनत्वं च सिध्यति । अयं चन्द्रनाम्नः पण्डितस्य पुत्र इति वादेष्वाप्तजयो जयन्त इति यो विख्यातकीर्तिः सितावन्वर्थौ नववृत्तिकार इति यं शंसन्ति नाम्ना बुधाः सूनुर्व्याप्तदिगन्तरस्य यशसा चन्द्रस्य चन्द्रत्विष इति ग्रन्थान्तिमलेखः ख्यापयति । अयं च कर्ममीमांसानिष्णातधिषणानां कुले ऽजनिष्ट स्वयं च तत्र पाण्डित्यकाष्ठामग्रापेति २७४ पृ. तथा ह्यस्मत्पितामह एव ग्रामकामः साङ्ग्रहणीं कृतवान् स इष्टिसमाप्तिसमनन्तरमेव गौरमूलकं ग्राममवाप इति लेखः स्वलेखशैली तत्र शाबरभाष्यतन्त्रवार्तिकसंवादविसंवादोपन्यासप्राचुर्यं च सूचयन्ति । अस्यैव पुत्रेणाभिनन्दनाम्ना कादम्बरीकथासारो निरमायि तथा च तदुपक्रमे श्लोकाः । ५–१३ । शक्तिनामा ऽभवद् गौडो भारद्वाजकुले द्विजः । दार्वाभिसारमासाद्य कृतदारपरिग्रहः । तस्य मित्राभिधानो ऽभूदात्मजस्तेजसां निधिः । अनेन दोषोपरमप्रबुद्धेनार्चितोदयः । स शक्तिस्वामिनं पुत्रमवाप श्रुतिशालिनम् । राज्ञः कर्कोटवंशस्य मुक्तापीडस्य मन्त्रिणम् । कल्याणस्वामिनामा ऽस्य याज्ञवल्क्य इवाभवत् । तनयः शुद्धयोगर्द्धिनिर्धूतभवकल्मषः । अगाधहृदयात् तस्मात् परमेश्वरमण्डनम् । अजायत सुतः कान्तश्चन्द्रो दुग्धोदधेरिव । पुत्रं कृतजनानन्दं स जयन्तमजीजनत् । व्यक्ता कवित्ववक्तृत्वफला यत्र

सरस्वती । वृत्तिकार इति व्यक्तं द्वितीयं नाम बिभ्रतः । वेदवेदाङ्गविदुषः सर्वशास्त्रार्थवादिनः । जयन्तनाम्नः सुधियः साधुसाहित्यतत्त्ववित् । सूनुः समभवत्तस्मादभिनन्द इति श्रुतः । काव्यविस्तरसंधानखेदालसधियं प्रति । तेन कादम्बरीसिन्धोः कथामात्रं समुद्धृतम् । इति । इत्थं च राजतरङ्गिण्यां चतुर्थतरङ्गे ४२ श्लोके निर्दिष्टनाम्नो मुक्तापीडनाम्नः काश्मीरनरपतेरमात्यस्य शक्तिस्वामिनः प्रपौत्रो ऽयं मुक्तापीडकालादुत्तरच शतवर्षानधिके काले आसीदिति निर्धारणं प्रामाणिकम् । अयं च बाणभट्टादनन्तरमिमं निबन्धमुपनिबबन्धेति अत्रैव २३६ पृष्ठे १६ पङ्क्तौ बाणस्य वाच इति लेखादवगम्यते । बाणभट्टश्च हर्षदेवसमय आसीदिति तत्कृतहर्षचरिते स्पष्टम् । तेन मुक्तापीडहर्षदेवयोः स्थितिकालस्य भूयान् विप्रकर्षो राजतरङ्गिणीपर्यालोचनया प्रतीयमानश्चिन्त्यः । अयं काव्यप्रकाशव्याख्याकृतो भरद्वाजपुत्राज्जयन्ताद् बाम्बेमुद्रितवामनाचार्यकृतटीकानिर्दिष्टनाम्नो भिन्नः यतस्तत्कृतकाव्यप्रकाशटीकायां अन्ते संवत् १३५० वर्षे इति कालो लिखितो गुर्जरराजामात्यत्वं च तस्योक्तम् । मुक्तापीडस्य कालस्तु सन् ७२५ वत्सर इत्यवगम्यते स च काश्मीरक इति कालविप्रकर्षबाहुल्याद् राजभेदाच्च द्वयोर्भेदः सिध्यति । संस्कारकौस्तुभोल्लिखिताज्जयन्तस्वामिनो भिन्नो न वेति न निश्चयः ।

अस्यां च न्यायमञ्जर्यां द्वादशाह्निकानि वात्स्यायनभाष्योपज्ञक्रममपेक्ष्य प्रतिपाद्यविषयग्रथनशैलीवैलक्षण्यं महदिति प्रतिपत्तिसौकर्याय संक्षेपेण तत्तदाह्निकप्रतिपादनीयविषया अभिधीयन्ते ।

१ प्रथमाह्निके शास्त्रारम्भं समर्थ्य पदार्थानुद्दिश्य प्रमाणलक्षणाभिधानावसरे पराभिहितलक्षणानि विस्तरेण निरस्य स्वमं प्रमाणलक्षणं तद्विभागं चाख्याय तद्द्वैविध्यमपाकृत्य चतुष्ट्वव्यवस्थापनप्रसङ्गेन विस्तरतो ऽर्थापत्त्यनुपलब्ध्योः प्रमाणान्तरत्वाक्षेपपूर्वकं तत्प्रदूष्याभावस्यावस्तुत्वनिराकरणेन तस्य पारमार्थिकतामुपपाद्य तद्विशेषनिरूपणपूर्वकं संभवैतिह्ययोः प्रमाणान्तरत्वदूषणम् ।

२ द्वितीयाह्निके गौतमोक्तं प्रत्यक्षलक्षणसूत्रं विविधाक्षेपपरिहारैरुपपाद्य प्रसङ्गेन शक्तेः क्लृप्तपदार्थातिरेकं न्यक्कृत्य संनिकर्षावश्यकत्वमु-

प्रत्यक्षे सुखादेर्ज्ञानरूपत्वमपोह्य लक्षणसूत्रस्थपदकृत्यनिर्देशप्रसङ्गेन प्रत्यक्षे वाचकशब्दस्य विषयतां वैयाकरणाभिमतां प्रदूष्याव्यपदेश्यपदस्य व्यावर्त्यान्तरप्रदर्शनं बौद्धाभिमतसविकल्पकज्ञानाप्रामाण्यनिराकरणं दर्शनान्तरीयप्रत्यक्षलक्षणखण्डनं योगिप्रत्यक्षसाधनं प्रातिभज्ञाननिरूपणं च । अनुमानलक्षणसूत्रनिरूपणावसरे तादात्म्यतदुत्पत्त्योर्व्याप्तिग्रहोपायत्वखण्डनपूर्वकं साहचर्यज्ञानस्यानुमितिहेतुतां प्रसाध्यानुमानप्रामाण्याक्षेपपरिहारौ व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयावश्यकता ऽनुमितिविषयस्य प्रत्यक्षत्वाभावो ऽनुमानत्रैविध्यप्रदर्शनमुखेन सामान्यतोदृष्टशेषवदनुमानयोर्विलक्षणप्रदर्शनं तस्य त्रैकाल्यविषयतोपपादनप्रसङ्गेन कालनिरूपणं च । उपमानलक्षणं तत्प्रामाण्याक्षेपपरिहारौ तत्प्रदर्शनावश्यकत्वं मीमांसकाभिमतोपमाननिराकरणं च ।

३ तृतीयाह्निके शब्दप्रमाणलक्षणं तस्यानुमानान्तर्भावाक्षेपपरिहारौ शब्दप्रामाण्यसमर्थनं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमपोह्य प्रामाण्ये गुणानां हेतुभावमुपपाद्य तन्निश्चायकनिरूपणं तत्प्रसङ्गेनाख्यात्यात्मख्यातिस्मृतिप्रमोषनिराकरणेन विपरीतख्यात्युपपादनं शब्दे परतःप्रामाण्यसमर्थनप्रसङ्गेनेश्वरानङ्गीकारपूर्वपक्षस्तत्साधकानुमानं तत्राक्षेपपरिहारावसरे पक्षस्वरूपनिरूपणं हेत्वाभासनिरासः ईश्वरज्ञानादेर्नित्यत्वसाधनं शब्दनित्यत्वनिराकरणं च बहुप्रपञ्चं तस्य गुणत्वजन्यत्वव्यवस्थापनं च ।

४ चतुर्थाह्निके वेदानां पौरुषेयत्वं प्रसाध्य तदपौरुषेयत्वनिरासेन तेषामीश्वरैककर्तृकत्वं शब्दार्थसंबन्धनिरूपणं तन्नित्यतानिरासो वेदप्रामाण्यावगमोपायस्तत्राक्षेपपरिहारावथर्ववेदप्रामाण्यं तस्य वेदेषु प्राथम्यं स्मृतिप्रामाण्यसाधनमागमादिप्रामाण्यव्यवस्था वेदप्रामाण्याक्षेपतत्परिहारप्रसङ्गेन कर्मणां त्रैविध्यं पुरुषसंस्कारकत्वं च मन्त्रप्रामाण्यसमर्थनं दृष्टफलानां विधीनां प्रामाण्याक्षेपप्रसङ्गेनाकार्ये ऽप्यर्थे पदसंगतिग्रहसमर्थनं क्रियायाः सिद्धपदार्थाङ्गत्वव्यवस्थापनं च ।

५ पञ्चमाह्निके पदार्थनिरूपणप्रसङ्गेन जातिस्वीकारस्तत्राक्षेपपरिहारावपोहनिराकरणं जात्याश्रयनिरूपणं तन्मात्रवाच्यत्वाक्षेपपरिहारौ वाक्यार्थे विप्रतिपन्नदर्शनान्तरहेतुनिरूपणप्रसङ्गेन भावनास्वरूपनिरूपणं तद्द्वैविध्यं

शाब्दभावनानिराकरणं भजर्थो नियोगस्य प्रवर्तकत्वनिरासेन फलज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वं फलस्यैव वाक्यार्थत्वं च ।

६ षष्ठाह्निके पदस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेन स्फोटस्वरूपमुपपाद्य तन्निराकरणं पदार्थानां वाक्यार्थधीहेतुत्वनिरासेन पदानामेव तत्त्वव्यवस्थापनं वाक्यार्थप्रतीतौ क्रमस्तत्खण्डनमभिहितान्वयवादान्विताभिधानवादस्वरूपोपपत्तितत्प्रतिक्षेपा वेदार्थावगमोपायाक्षेपप्रसङ्गेन साध्वसाधुशब्दावगमोपायकरणतायां व्याकरणे ऽनुपपत्तितत्परिहारावित्येवमाह्निकषट्कं प्रमाणपदार्थावगमैदंपर्यप्रवृत्तं संपातायातं च बहुलमपि ।

७ सप्तमाह्निके प्रमेयपदार्थनिरूपणप्रसङ्गेनात्मनास्तित्वनिरासेन तस्य देहादिव्यतिरेकसमर्थनं क्षणिकविज्ञानवादिनां सांख्यानां क्षणभङ्गवादिनां च निराकरणेनात्मतत्त्वप्रतिपादनम् ।

८ अष्टमाह्निके शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखरूपप्रमेयनिरूपणप्रसङ्गेनावयविसाधनमिन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वं बुद्धेरात्मगुणत्वं ज्ञानायौगपद्यं चेत्यादयो विषयाः ।

९ नवमाह्निके ऽपवर्गस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेन विस्तरतो ऽद्वैतमतखण्डनं पराभिमतमोक्षस्वरूपनिरासेन तस्य दुःखाभावताव्यवस्थापनम् इत्येवमाह्निकत्रयं प्रमेयपदार्थनिरूपणप्रवणम् ।

१० दशमाह्निके संशयादिनिगमनान्तपदार्थनिरूपणं तत्परीक्षा च ।

११ एकादशाह्निके तर्कप्रभृतिच्छलावसानपदार्थस्वरूपतदुपयोगनिरूपणम् ।

१२ द्वादशाह्निके जातिनिग्रहस्थानयोः स्वरूपभेदप्रयोजनप्रयोगावसरतन्निरासप्रकारोपन्यासनिर्देशश्चेत्येवमयं प्रबन्धः साकल्येन गौतमीयशास्त्रसिद्धान्तप्रतिपादकः । अयं त्वत्र विशेषो यल्लक्षणनिरूपणावसरएव तत्तत्पदार्थपरीक्षेति प्रतिज्ञातं ग्रन्थकृता १२ पृ· द्रष्टव्यम् ।

एवं मुख्यतो निर्दिष्टेषु विषयेषु तत्तत्प्रसङ्गोपपादकप्रतिद्वन्द्विविस्तृतविषयविवेकः प्रतिपृष्ठशीर्षकलेखेन सकलग्रन्थान्तसंयोजितसूचीपत्रेण च संपादनीय इति ।

भूमिका ।

आस्तामिदं परमदसीये ऽत्र निबन्धरत्ने सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयोः प्रमाणप्राचुर्यप्रदर्शनपूर्वकं नृत्यत्पदाभिर्हृदयंगमोपपत्तिसर्वाङ्गसुन्दरीभिः सूक्तिभिर्विस्तरेणोपन्यासकौशलमधीतविद्यानां मनांसि भृशं समुल्लासयेत्सरलता च व्युत्पित्सून् संजातदर्शनलालसान् भृशमुपकुर्यादित्यवधारयता मया काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षश्रीमदार्थरवेनिससाहिबमहोदयदत्तं प्राचीनतमं संवत् १०६४ वर्षलिखितं नातिशुद्धं पुस्तकमासाद्य पुण्यग्रामस्थराजकीयपुस्तकालयादागतं शाके १३६४ भूर्जपत्रेषु शारदाक्षरलिखितमपरं पुस्तकं संदिग्धविलुप्तापरिचितलिपिबहुलतया नात्युपयोजयता पुस्तकान्तरसाहाय्यविरहेण संदिग्धपाठनिर्णये भृशं क्लिश्यमानेन यथामति संशोधितोऽयं प्रबन्धः । निवेशिता च ग्रन्थकृत्प्रदर्शितनिबन्धान्तरसंवादस्थलसूचिका यथासम्भवमधोभागे टिप्पणी । तमिमं निबन्धमूर्धन्यमालोचयन्तो न्यायसिद्धान्तमकरन्दरसमास्वादयन्तः शास्त्ररसिकाः सीसकाक्षरयोजकदोषेण मदीयमतिदृष्टिदौर्बल्येन च सुलभसंपाता अशुद्धीरुपेत्य विलुप्तप्रायप्राचीनपाठसूक्तिसमासत्तिसुहिताः सफलयन्तु मामकीनं परिश्रममिति सप्रश्रयं प्रार्थयते । शम् ।

फाल्गुनसुदि ११ गुरौ । सं॰ १६५१ ।

मानवल्ल्युपाख्यो गङ्गाधरशास्त्री ।

न्यायमञ्जर्याः सूचीपत्रम् ।

न्यायमञ्जर्याः शुद्धिपत्रम् ।

पृ·	पं·	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	४	ममायं	मामयं
६	४	प्रति पाद	प्रतिपाद
९	३	ईदृंशि	ईदृंशि
१२	४	स्येवाभेदवस्तु	स्येव भेदवस्तु
१५	२४	तथाभङ्गि	तथाभङ्गि
१६	१५	अयं श्लो०	अयं श्लोकः
१८	७	चैत्रस्येव	चैत्रस्येव
२०	२१	कल्पनायैव प्र	कल्पनायै प्र
२२	१६	किं चि	कं चि
३८	२५	प्रमाणान्तर	प्रमान्तर
४२	२६	शक्तमंख्या	शक्तमख्या
४२	२७	मिति । तथा	मिति तथा
४५	७	मुत्क्षेप	मुत्क्षेप
२	१६	दृष्टान्ते	दृष्टान्ती
६०	१६	यच्च	न च
६२	२४	किं कृतम्	किंकृतम्
६४	१२	दीप	दीप
६७	५	हानोपेक्षा	हानोपादानोपेक्षा
६९	१	नयनवच्च	नयवच्च
६९	२४	निरङ्कुश	निरङ्कुश
७०	३	करणंबाह्यं	करणं बाह्य
७७	१७	तदपादाने	तदनुपादाने
६१	१५	नोद्योत	नोद्द्योत
८१	२३	प्रतीति	प्रतीति
८५	११	दण्डि	दण्ड
८८	१२	विल्पक	विकल्पक
८८	१७	संनिकर्षे	संनिकर्षो
९६	१	विज्ञामस्त	विज्ञानमस्त
९६	१९	पूर्वमेव	पूर्वमेव
९८	२१	पक्षयो नैवं	पक्षयोनैवं
९९	९	क्रभूति	क्रभूति
९९	२४	तव्युदास	तव्युदास
१३	१३	स्थिति	स्थितिं
०५	११	मन्यतेषां	मन्येतेषां
०८	२०	धमा	धर्मा
१५	६	तद्वृत्ता	तद्वृत्ता
१३	१५	यावत्पनः	यावत्पुनः
२४	१०	वत्मना	वर्त्मना
१०	१६	न निवेदितुम्	न न वेदितुम्
१५०	९	आप	आप्त
१५३	२१	गतिर्लङ्गा	गतिर्लिङ्गा
१५५	४	यत्राप्यते	यत्रोप्यते
,,	१६	तत्राप्येवं	यत्राप्येवं
,,	§टि·	वाख्या	वाक्या
१७६	१०	दर्शनादिना	दर्शनाद्विना
१७९	२१	समर्थ इष्यते	समर्थयिष्यते
१८१	१७		
१८५	८	निराकारः	निजाकारः
,,	२२		
१८६	३	कपट	कपठ
१८८	१३		
१९४	२०	व्यापितरिति	व्यापिता मतिरिति
१९६	२४	एव । ते	एव ते ।
१९९	२	यत्र	यत्र
२११	२	न चान्यः	न चान्यः ।
२१५	६		
,,	१३		
,,	१५		
२१७	१	प्रतिध्यते	प्रतिरुध्यते
२२९	२०	कर्मशब्दः	कर्म शब्दः
२३१	‡टि·	न्याययार्ति	न्यायवार्ति
२३७	१	मन्याथा	मन्यथा
,,	,,	पठन्तएव	पठन्त एव
२४४	१	प्रत्याकत्व	प्रत्यायकत्व
,,	२८		
२४७	१७	विदभिममत	विदमभिमत
२५३	१	न तत्स	न न तत्स
२५४	११	ऋगजुः	ऋग्यजुः
२७०	२२	कातिका	काठका
२७३	२५	तदर्शन	तददर्शन
२७५	१९	फलार्शनं	फलादर्शनं
२७७	*टि·	वार्तिके	वार्तिके
२८१	६		
२८२	७	उद्गच्छेद् । इति	उद्गच्छेद् इति ।
२८५	२५	आस्ति	अस्ति
,,	२६	प्रमाण्य	प्रामाण्य
२८६	७	वाक्यना	वाक्याना
२८७	२१	विविक्षता	विवक्षिता

पृ०	पं०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२६७	१४	विसाकल	विसकल
,,	२४		
३००	*टि०	वार्सिमे	वार्तिके
३१७	११		
३२०	२५		
३२१	७	पंच्छब्दे	पच्छब्दे
,,	२१	व्यंतय	व्यतय
३२४	४	पीडयेमहि	पीडयेमहि
,,	१४	तदा यत्तु सं	तदायत्त सं
३२६	१६	संसृष्टो	संसृष्टो
३३७	हेडिंग	आ० ४	आ० ५
३३८	२६	कारण	करण
,,	२८	कारण	करण
३३९	२२	होत्रम	होत्रम्
,,	२३	कारण	करण
३४३	५	लिङ्गादि	लिङ्गादि
३४४	१३	यथा च	यथा च
३४५	२१	चेदस	चेदेत
३४७	६	प्रेयात्मक	प्रेरणात्मक
,,	२६	त्ति	त्ति
३४८	२१	दृष्ट	दृष्टे
३५२	१७	नज्नि	नञ्नि
३५८	११	मात्रणा	मात्रेणा
,,	१२	सिध्यते तस्मा	सिध्यतेतस्मा
३६३	७	मर्थस्यार्थे	मर्थास्यार्थे
३६४	१	वाक्य	वाक्यं
३६८	२०	तद्रूपा	तद्रुपा
३७५	१७	निर्वृता	निर्वृता
३७८	४	स्थित	स्थित
३८०	२	किमनो	किमनेनो
३८१	११	वसीयन्त	वसीयन्ते
३८२	२४	समाश्वसो	समाश्वासो
,,	२६	प्रतीरिति	प्रतीतिरिति
३८६	१	सत्यस्व	मत्यस्वे
३८९	१०	मन्येच्च	मन्यच्च
३९६	२३	पदर्थप्र	पदार्थप्र
३९९	२०	वाच्यता	वाचिता
४०५	३	शब्दास्या	शब्दस्या
,,	२५	कतु	कर्तुं
४११	२१	विदिति	वदिति
,,	१७	किं चि	कं चि
४१३	२३	ब्रह्मणा	ब्राह्मणा
,,	२६	चैवं कथ	चैवंकथ

*टिप्पण्याम् । ८७ । १२६ । १२८ । १४७ । १४८ । १४९ । १५३ । अत्र तन्त्रवार्तिके इत्य [illegible]ने श्लोकवार्तिके इति पाठ्यम् ।

श्रीः

न्यायमञ्जर्यां परिगृहीतग्रन्थग्रन्थकारनामानि ।

न्यायमञ्जर्या उत्तरभागस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृ०	प०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	प०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४३५	५	हेतोरागम	हेतोरागम	५५०	१३	दश	देश
४३५	१७	मिच्छ	मिच्छा	५५२	१४	निधान	निदान
४३५	२८	ग्रहणे	अग्रहणे	५५५	२४	भूमानेषु	भूयमानेषु
४३७	२६	रिक्तता	रक्तता	५५६	२२	समान्य	सामान्य
४४६	१६	प्रसारणम्	पसारणम्	५६७	१५	धर्म	धर्मि
४५३	१	भक्तता	भक्तिता	५६६	७	मा	मात्रं
४५८	२२	नश्वराभावः	नश्वरा भावाः	५६६	६	पत्त	पत्ते
४५६	२७	कस्याभावात्	कस्य भावात्	५७६	१५	भावद्वि	भावाद्वि
४६२	६	क्षणानु	क्षणाव	५८०	२४	उभय	उभया
४६२	२८	तद्रुप	तदनुप	५८०	२६	साध्य	साध्या
४६३	१३	दवच्छिन्न	दविच्छिन्न	५८२	७	मिति उप	त्मितिरूप
४६७	३	यदय	यदह	५८३	२३	पुनर्वचनं निगमनमसाधनाङ्गवचनत्वादपार्थकम् तस्या एव तु पुनर्वचनं निगमनमधुना	पुनर्वचनं निगमनमधुना
४७४	२०	तस्मिन् वेश्मनि	तस्मिन्नेवाश्मनि				
४७४	२६	एव व्याप्ति	एवाव्याप्ति				
४७५	१६	नानेक	नानेका				
४७६	१५	व्यनुपलम्भ	द्युपलम्भ				
४७८	८	न तेज	तु तेज				
४७६	१३	प्रत्यक्षे	प्रत्यक्षै	५८४	१३	शङ्कयाः	शङ्कायाः
४८५	१७	तद्गुणानां	तद्गुणानां ग्रहणं	५८५	१	मूलत्वाद्व्याप्ति	मूलत्वाद् व्याप्ति
४८७	१	निवर्त्य	निर्वर्त्य	५८६	२६	लक्षणाभावा	लक्षणीयाभावा
५०३	१०	संस्कार	तिरस्कार	५८७	१८	निवर्तते	न निवर्तते
५०४	२४	संचित्य	संचिन्त्य	५८८	१७	प्रतिकरणं	प्रतिप्रकरणं
५०५	४	वर्णा	वर्णा	५६०	२४	न जाने	न जाने जाने
५१३	१२	तीन्ति	न्तीति	५६२	२१	प्रमाणातर्के	प्रमाणतर्के
५१३	२०	भावादुच्छेद	भावात्तदुच्छेद	५६८	२२	साधारणा	साधारणव
५१४	१६	वासीजु तु	वासी जुहु	५६६	१७	विरुद्धव्यभिचारी	विरुद्धाव्यभिचा
५१७	१६	नदाभ्यासा	तदभ्यासा	५६६	२६	णविरुद्ध	णविरुद्ध
५२२	१	नित्या कर्मा	नित्यकर्मा	६०४	१	वृत्तीति	वृत्तिनी
५२५	११	धार	धान	६२७	६	प्रयत्नान्तरीय	प्रयत्नानन्तरीय
५२८	२०	परिच्छेदो	परिच्छेदे	६२७	२३	प्रतिक्रियते	प्रक्रियते
५२६	४	च्छन्नं	च्छिन्नं	६३१	२५	गुञ्जारणदा	गुञ्जारणाद
५३६	४	अर्थो	अर्थे	६३५	१	साधनावादी	साधनवादी
५४०	१६	नुभावो	नुभाव्यो	६३५	६	नन्तरीक	नन्तरीयक
५४२	२४	तस्माद्गुणिता	तस्माद्गुणिता	६३५	१४	प्रचेट	प्रचेट
५४७	२१	इति	इति न	६४४	१८	निह्नवीत	निह्नुवीत
५४८	४	यदनुभाव	यदनुभव	६५६	१६	साधनाविष	साधनविष

श्रीः

न्यायमञ्जर्यामुपलब्धानां ग्रन्थान्तरवचनानाम-नुपलब्धस्थलानां विवरणम् ।

पृ.	पं.	
३९९	१३	अङ्गुल्यग्रादिवाक्यस्य०
३०	१२	अधिगतमर्थं०
२९	१७	अनलार्थ्यनलं पश्यन्०
३१	१०	अन्यथैवाग्निसंबन्धा०
३१	८	अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यं०
९२	२३	अर्थोपयोगे ऽपि पुनः०
४२५	२४	आपः पवित्रं०
५२६	१८	आशुर्विधातु०
३२७	१९	उपसर्गवशाद्धातु०
१०७	८	ऋषीणामपि यज्वानं०
३०२	६	एकप्रत्यवमर्शस्य०
५२२	२६	एकमेवेदृशं०
९३	१४	एकस्यार्थस्वभावस्य०
९४	३	एष गुणी रूपादिभ्यो०
१०५	८	कामशोकामयोन्माद०
१८२	४	कार्यं चेदवगम्येत०
१८४	८	कृतश्च शूलविध्वंसो०
५०२	१४	जरावियोगमरण०
२९	१३	तत्परिच्छिनत्ति०
१५९	१८	तत्त्वमपि भवति०
५३८	१७	तत्रानुभावमात्रेण०
४८५	७	तथापि नितरां०
७४	२०	तदतद्रूपिणो भावाः०
३१८	१९	तदयुक्तं प्रतिव्यक्ति०
५२१	२१	तृष्णाखनिरोधेयं०
४०५	६	तेनाग्निहोत्रं जुहुयात्०
४१८	२०	दुष्टपक्षग्रहीतो वा०
५३६	१	द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये०
३	१०	धर्मे प्रमीयमाणे तु०
४२२	१७	न यद् गिरिशृङ्ग०
३३५	२३	न सा केन चिदुत्पाद्या०
१६२	२०	न हीश्वरतयेश्वरो०
३०३	१९	नानोपाध्युपकाराङ्ग०
४०५	[illegible]	नाभिनवाः क्वे चन०
१२८	७	नासिद्धे भावधर्मोऽस्ति०
१८६	२६	पूर्वस्मिन् प्रत्यये प्राप्तप्रतिष्ठे०
२३६	२६	प्रतिमन्वन्तरे चैषा०
८३	१९	प्रमाणमविसंवादकत्वं०
११८	२१	प्रमाणस्यागौणत्वात्०
४००	३	प्रमाणान्तरदर्शन०
१५९	१३	प्रमाणान्तरदर्शनमत्र०
२८	२४	प्रापणशक्तिः प्रामाण्यं०
५२२	५	प्रार्थ्यमानं फलं०
५३९	२	बाह्यसिद्धिः स्याद्०
५१९	६	भोगाभ्यासमनु०
४०१	२२	मतद्वयमपीदं तु०
१२२	१२	मम त्वदृष्टिमात्रेण०
१६२	२	मृद्दण्डचक्रसूत्रादि०
९२	१९	यः प्रागजनको बुद्धेः०
१८९	१७	यथा हि स्वप्नदृष्टोऽर्थः०
५४०	१४	यदाभासं प्रमेयं०
४६२	१७	रजतं गृह्यमाणं हि०
४२५	२७	रूपान्तरेण०
५५०	२५	वर्ततएव भ्रमः
४१२	२५	वाक्येभ्य एव परि०
२८३	२७	विधिस्तुत्योः सदा वृत्तिः
३४०	२७	विधेर्लक्षणमेतावत्०
९३	३	विशेषणं विशेष्यं च०
४१८	२७	वृत्तिसूत्रं तिला माषाः०
९३	७	सङ्केतस्मरणोपायं०
३१	२	समानविषयत्वे च०
५१७	२५	सर्वेषां सविपक्ष०
७०	१६	सव्यापारप्रतीतित्वात्०
६४०	२४	सारस्तु व्यवहाराणां०
१९५	६	सिद्धं यादृगधिष्ठातृ०
३६०	२५	स्मरणादभिलाषेण०
४०५	४	स्वयं रागादिमानार्थं०

श्रीः

न्यायमञ्जर्यामुपलब्धानां ग्रन्थान्तरवाक्यानां टिप्पण्याम-प्रदर्शिततत्तद्ग्रन्थस्थलानां तत्तत्स्थलविवरणम् ।

पृ॰	पं॰	
३५	२२	अग्निराप्तोपदेशात्० न्यायभाष्ये अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ३
६	४	अथ शब्दानुशासनम् । महाभाष्यस्य प्रथमवाक्यम्
२५१	१०	अधर्मं धर्मरूपे वा० श्लो॰ वा॰ सू॰ ४ श्लो॰ १०५
५३८	३	अप्रत्यक्षोपलम्भस्य० सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शने
४०७	२१	असाधुरनुमानेन० वैयाकरणभूषणे का॰ शक्तिनि॰ ३७
५२१	२५	आत्मज्ञे चेत० श्लो वा सू॰ ५ श्लो॰ ११०
५८८	४	आर्षं धर्मोपदेशं च० तन्त्रवार्तिके अ॰ १ पा॰ ३ पृ॰ ८०
२६४	४	इतिहासपुराणाभ्याम्० अत्रैव पृ॰ ३ टिप्पणी द्रष्टव्या
२५१	२०	इदं पुण्यमिदं पाप० श्लो॰ वा॰ सू॰ ५ श्लो॰ ३
२०२	७	कुलालवच्च नैतस्य० श्लोकवार्तिके सू॰ ५ श्लो॰ ७६
३२७	५	कृदभिहितो भावो० महाभाष्ये अ॰ १ पा॰ १ आ॰ ४ सू॰ ६८
१३५	२४	चोदना हि भूतं भवन्तम्० शाबरभाष्ये अ॰ १ पा॰ १ सू॰ २
२३१	१६	जातिमत्त्वैन्द्रियत्वादि० श्लो॰ वा॰ अनुमानग्रन्थे श्लो॰ २१
५४०	१६	नान्योऽनुभाव्यो० सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शने
५२१	२१	नित्यनैमित्तिके० श्लो॰ वा॰ सू॰ ५ श्लो॰ १०६

पृ॰	पं॰	
३४५	१४	पदात्प्रभृति या चैषा० ४०४ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या
३६६	२८	पदानि स्वंस्वम्० शाबरभाष्ये अ॰ १ पा॰ १ सू॰ २५
४०३	२१	प्रकृतिप्रत्ययौ यद्वत्० श्लो॰ वा॰ वाक्याधिकरणे श्लो २५६
११	२४	प्रदीपः सर्वविद्यानाम्० न्यायभाष्ये अ॰ १ आ॰ १ सू॰ १
४६०	१७	प्राप्ते शरीरभेदे० सांख्यकारिका ६८
५२५	२१	भूतभाव्युपयोगं हि० तन्त्रवार्तिके अ॰ २ पा॰ २ सू॰ १२
२६६	२०	भ्रान्तेरनुभवाद्वापि० तन्त्रवार्तिके अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ २
२२	६	यत्रापि स्यात् परिच्छेदः श्लो॰ वा सू॰ २ श्लो॰ ७४
४४३	२०	यस्मिन्नेव हि सन्ताने० सर्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शने
२६६	६	यदा यदा हि धर्मस्य० भगवद्गीता अ॰ ४ श्लो॰ ७
४६७	२५	यावज्जीवेत्० सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शने
४४३	२५	वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नः सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शने
६४४	७	विस्पष्टश्चाद्यपादोक्तो० श्लो॰ वा॰ सू॰ ५ श्लो॰ १५३
४०८	२१	वाचकत्वाविशेषे वा० वैयाकरणभूषणे का॰ शक्तिनि॰ ३७
५३६	२६	सहोपलम्भनियमा० सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शने

अत्र वैयाकरणभूषणसारसर्वदर्शनसंग्रहयोः प्रदर्शनं तत्प्रदर्शितवाक्यानामन्यत्रादृष्टत्वात् कृतं न तु तयोरेतद्ग्रन्थात्प्राचीनत्वं साधयितुमिति बोध्यम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

न्यायमञ्जरी ।

जयन्तभट्टकृता गौतमसूत्रवृत्तिः ।

नमः शाश्वतिकानन्दज्ञानैश्वर्यमयात्मने ।
सङ्कल्पसफलब्रह्मस्तम्भारम्भाय शम्भवे ॥ १ ॥
नमामि यामिनीनाथलेखालङ्कृतकुन्तलाम् ।
भवानीं भवसन्तापनिर्वापणसुधानदीम् ॥ २ ॥
सुरासुरशिरोरत्नमरीचिखचिताङ्घ्रये ।
विघ्नान्धकारसूर्याय गणाधिपतये नमः ॥ ३ ॥
जयन्ति पुरजिद्दत्तसाधुवादपवित्रिताः ।
निदानं न्यायरत्नानामक्षपादमुनेर्गिरः ॥ ४ ॥
अक्षपादमताम्भोधिपरिमर्शरसोत्सुकाम् ।
विगाहन्तामिमां सन्तः प्रसरन्तीं सरस्वतीम् ॥ ५ ॥
नानागुणरसास्वादखिन्नाऽपि विदुषां मतिः ।
आलोकमात्रकेणेममनुगृह्णातु नः श्रमम् ॥ ६ ॥
न्यायौषधिवनेभ्योऽयमाहृतः परमो रसः ।
इदमान्वीक्षिकीक्षीरान्नवनीतमिवोद्धृतम् ॥ ७ ॥
कुतो वा नूतनं वस्तु वयमुत्प्रेक्षितुं क्षमाः ।
वचोविन्यासवैचित्र्यमात्रमत्र विचार्यताम् ॥ ८ ॥
तैरेव कुसुमैः पूर्वमसकृत्कृतशेखराः ।
अपूर्वरचने दाम्नि दधत्येव कुतूहलम् ॥ ९ ॥
यद्वा निर्गुणमप्यर्थमभिनन्दन्ति साधवः ।
प्रणयिप्रार्थनाभङ्गसंविधानामशिक्षिताः ॥ १० ॥
सेयं वाङ्मयोद्यानलीलाविहरणोद्यतैः ।
विदग्धैः क्रियतां कर्णे चिराय न्यायमञ्जरी ॥ ११ ॥

अक्षपादप्रणीतो हि विततो न्यायपादपः ।
सान्द्रामृतरसस्यन्दफलसन्दर्भनिर्भरः ॥ १२ ॥
वयं मृदुपरिस्पन्दास्तदारोहणपङ्गवः ।
न तद्विभूतिप्राग्भारमालोकयितुमप्यलम् ॥ १३ ॥
तदेकदेशलेशे तु कृतो ऽयं विवृतिश्रमः ।
तमेव चानुगृह्णन्तु सन्तः प्रणयवत्सलाः ॥ १४ ॥
असद्भिरपि नात्मीयैरल्पैरपि परस्थितैः ।
गुणैः सन्तः प्रहृष्यन्ति चित्रमेषां विचेष्टितम् ॥ १५ ॥
परमार्थभावनाक्रमसमुन्मिषत्पुलककलाञ्छितकपोलम्* ।
स्वकृतीः प्रकाशयन्तः पश्यन्ति सतां मुखं धन्याः ॥ १६ ॥

इह प्रेक्षापूर्वकारिणः पुरुषार्थसम्पदमभिवाञ्छन्तः तत्साधनाधिगमोपायमन्तरेण तदवाप्तिममन्यमानास्तदुपायावगतनिमित्तमेव प्रथममन्वेषन्ते । दृष्टादृष्टभेदेन च तद्द्विविधः पुरुषार्थस्य पन्थाः । तत्र दृष्टे विषये रुचिः प्ररूढवृद्धव्यवहारसिद्धान्वयव्यतिरेकाधिगतसाधनभावे भोजनादावनपेक्षितशास्त्रस्यैव भवति प्रवृत्तिः । न हि मलिनः स्नायात् बुभुक्षितो वा ऽश्नीयादिति शास्त्रमुपयुज्यते । अदृष्टे तु स्वर्गापवर्गमात्रे नैसर्गिकमोहान्धतमसविलुप्तालोकस्य लोकस्य शास्त्रमेव प्रकाशः । तदेव सकलसदुपायदर्शने दिव्यं चक्षुरस्मदादेर्न योगिनामिव योगसमाधिजज्ञानाद्युपायान्तरमपीति । तस्मादस्मदादेः शास्त्रमेवाधिगन्तव्यम् । तच्च चतुर्दशविधं यानि विद्वांसश्चतुर्दश विद्यास्थानान्याचक्षते । तत्र वेदाः चत्वारः प्रथमो ऽथर्ववेदः† द्वितीय ऋग्वेदः तृतीयः यजुर्वेदः चतुर्थः सामवेदः । एते चत्वारो वेदाः साक्षादेव पुरुषार्थसाधनोपदेशस्वभावाः अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम आत्मा ज्ञातव्य इत्यादिश्रुतेः । स्मृतिशास्त्रमपि मन्वाद्युपनिबद्धमष्टकाशिखाकर्मप्रपाप्रवर्तनादिपुरुषार्थसाधनोपदेश्येव दृश्यते । अश्रूयमाणफलानामपि कर्मणां फलवत्ता विधिवृत्तपरीक्षायां वक्ष्यते । सर्वो हि शास्त्रार्थः पुरुषार्थ-

* पुस्तकद्वये ऽपि परमार्थदावनेति पुलकाञ्छितेति च दृश्यते । परमार्थभावनेति पुलककलाञ्छितेति तु युक्तमिति तथैव निवेशितम् ।

† अत्रोपपत्तिं चतुर्थाह्निके स्वयमेव वक्ष्यति ।

पर्यवसायी न स्वरूपनिष्ठ इति । इतिहासपुराणाभ्यामपि उपाख्यानादिवर्णनेन वैदिक एवार्थः प्रायेण प्रतन्यते । यथोक्तम् ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो ममायं प्रतरिष्यतीति† ॥

तदेवं वेदपुराणधर्मशास्त्राणां स्वत एव पुरुषार्थसाधनोपदेशस्वभावत्वाद्विद्यास्थानत्वम् । अङ्गानि व्याकरणज्योतिःशिक्षाछन्दोनिरुक्तानि वेदार्थोपयोगिपदादिव्युत्पादनद्वारेण विद्यास्थानत्वं प्रतिपद्यन्ते । तेषामङ्गसमाख्यैव तदनुगामितां प्रकटयति । विचारमन्तरेणाव्यवस्थितवेदवाक्यार्थानवधारणान्मीमांसा वेदवाक्यार्थविचारात्मिका वेदाकरस्येतिकर्तव्यतारूपमनुबिभ्रतीति विद्यास्थानतां प्रतिपद्यते । तथा च भट्टः ।

धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।
इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

अत एव सप्तममङ्गमिति न गण्यते मीमांसा प्रत्यासन्नत्वेन वेदैकदेशभूतत्वात् । विचारसहायो हि शब्दः स्वार्थं निराकाङ्क्षं प्रबोधयितुं क्षमः । न्यायविस्तरस्तु मूलस्तम्भभूतः सर्वविद्यानां वेदप्रामाण्यहेतुत्वात् । वेदेषु हि तार्किकरचितकुतर्कविप्लावितप्रामाण्येषु शिथिलितास्थाः कथमिव बहुवित्तव्ययायासादिसाध्यं वेदार्थानुष्ठानमाद्रियेरन्साधवः । किं वा तदानीं स्वामिनि परिम्लाने तदनुयायिना मीमांसादिविद्यास्थानपरिजनेन कृत्यमिति । तस्मादशेषदुष्टतार्किकोपमर्दद्वारकदृढतरवेदप्रामाण्यप्रत्ययाधायिन्यायोपदेशक्षमक्षपादोपदिष्टमिदं न्यायविस्तराख्यं शास्त्रं प्रतिष्ठाननिबन्धनमिति परं विद्यास्थानम् । विद्यास्थानत्वं नाम चतुर्दशानां शास्त्राणां पुरुषार्थसाधनज्ञानोपायत्वमेवोच्यते । वेदनं विद्या तच्च न घटादिवेदनमपि तु पुरुषार्थसाधनवेदनं विद्यायाः स्थानमाश्रय उपाय इत्यर्थः । तच्च पुरुषार्थसाधनपरिज्ञानोपायत्वं कस्य चित्साक्षात्कारेण कस्य चिदुपायद्वारेणेति तानीमानि चतुर्दश विद्यास्थानानीत्याचक्षते । यथोक्तम् ।

पुराणतर्कमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति* ॥

* या॰ स्म॰ अ॰ १ श्लो॰ ३ । † म॰ भा॰ आ॰ प॰ अ॰ १ श्लो॰ २६५ ।

अन्यत्राप्युक्तम् ।

> अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
> पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दशेति ॥

पूर्वत्र तर्कशब्देनोपात्तमुत्तरत्र च न्यायविस्तरशब्देनैतदेव शास्त्रमुच्यते । न्यायस्तर्को ऽनुमानं सो ऽस्मिन्नेव व्युत्पाद्यते । यतः साङ्ख्याईतानां तावत्स्वपक्षकाणां कीदृशमनुमानोपदेशकौशलं कियदेव तत्तर्केण वेदप्रामाण्यं रक्ष्यते इति नासाविह गणनार्हः । बौद्धास्तु यद्यपि अनुमानमार्गावगाहननैपुणाभिमानोद्धुरां कन्धरामुद्वहन्ति तथा ऽपि वेदविरुद्धत्वात्तत्तर्कस्य कथं वेदादिविद्यास्थानस्य मध्ये पाठः । अनुमानकौशलमपि कीदृशं शाक्यानामिति पदेपदे दर्शयिष्यामः । चार्वाकास्तु वराकाः प्रतिक्षेप्तव्या एव कः क्षुद्रतर्कस्य तदीयस्येह गणनावसरः । वैशेषिकाः पुनरस्मदनुयायिन एवेत्येवमस्यां जनतासु प्रसिद्धायामपि षट्तर्क्यामिदमेव तर्कन्यायविस्तरशब्दाभ्यां शास्त्रमुक्तम् । इयमेवान्वीक्षिकी चतसृणां विद्यानां मध्ये न्यायविद्या गण्यते आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वतीति । प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा ऽनुमानमित्यर्थः । तद्व्युत्पादकं शास्त्रमान्वीक्षिकम् । ननु चतस्रश्चेद् विद्याः कथं चतुर्दश दर्शिताः । नैष विरोधः । वार्त्तादण्डनीत्योर्दृष्टैकप्रयोजनत्वेन सर्वपुरुषार्थोपदेशविद्यावर्गे गणनानर्हत्वात्त्रय्यान्वीक्षिक्योश्च तत्र निर्देशाच्चतुर्दशैव विद्याः । ननु वेदप्रामाण्यनिर्णयप्रयोजनश्चेन्न्यायविस्तरः कृतमनेन मीमांसात एव तत्सिद्धेः । तत्र ह्यर्थविचारवत्प्रामाण्यविचारो ऽपि कृत एव । सत्यम् । स त्वानुषङ्गिकः तत्र मुख्यस्त्वर्थविचार एव । पृथक्प्रस्थाना ह्यीमा विद्याः सा च वाक्यार्थविद्या न प्रमाणविद्येति । न च मीमांसकाः सम्यग् वेदप्रामाण्यरक्षणक्षमां सरणिमवलोकयितुं कुशलाः । कुतर्ककण्टकनिकरनिरुद्धसञ्चरमार्गाभासपरिभ्रान्ताः खलु ते इति वक्ष्यामः । न हि प्रमाणान्तरसंवाददार्ढ्यमन्तरेण प्रत्यक्षादीन्यपि प्रमाणभावं भजन्ते किमुत तदधीनवृत्तिरेष शब्दः । शब्दस्य हि समयोपकृतस्य बोधकत्वमात्रं स्वाधीनमर्थतथात्वेतरत्वपरिनिश्चये तु पुरुषमुखप्रेक्षित्वमस्यापरिहार्यम् । तस्मादाप्तोक्तत्वादेव शब्दः प्रमाणीभवति नान्यथेत्येतच्चास्मिन्नेव शास्त्रे व्युत्पादयिष्यते । नन्वक्षपा-

दात्पूर्वं कुतो वेदप्रामाण्यनिश्चय आसीत् । अत्यल्पमिद*मुच्यते । जैमिनेः पूर्वं केन वेदार्थो व्याख्यातः पाणिनेः पूर्वं केन पदानि व्युत्पादितानि । पिङ्गलात्पूर्वं केन छन्दांसि रचितानि । आदिसर्गात्प्रभृति वेदवदिमा विद्याः प्रवृत्ताः । संक्षेपविस्तरविवक्षया तु तांस्तांस्तत्र तत्र कर्तृनाचक्षते । ननु वेदप्रामाण्यं निर्विचारसिद्धमेव साधवो मन्यन्ते इति किमत्र विचारयत्नेन । न संशयविपर्यासनिरासार्थत्वात् । यस्य हि वेदप्रामाण्ये संशयाना विपर्यस्ता वा मतिस्तं प्रति शास्त्रारम्भः । न हि विदितवेदार्थं प्रति मीमांसा प्रस्तूयते । तदुक्तम् ।

नान्यतो वेदविद्भ्यश्च सूत्रवृत्तिक्रियेष्यते‡ इति । भवति च चतुष्प्रकारः पुरुषः अज्ञः सन्दिग्धो विपर्यस्तो निश्चितमतिश्चेति । तत्र निश्चितमतिरेव मुनिरमुना शास्त्रेणाज्ञस्य ज्ञानमुपजनयति संशयानस्य संशयमुपहन्ति विपर्यस्यतो विपर्यासं व्युदस्यतीति तान्प्रति युक्तः शास्त्रारम्भः । कुतः पुनरस्यर्षेरपि निश्चितमतित्वं जातम् । उच्यते । भवति तावदेष निश्चितमतिः स तु तपःप्रभावाद्वा देवताराधनाद्वा शास्त्रान्तराभ्यासाद्वा भवतु किमनेन तत्रैतत् स्यात्तत एव शास्त्रान्तरादस्मदादेरपि तत्त्वाधिगमो भविष्यति इति किमक्षपादप्रणीतेन शास्त्रेण । परिहृतमेतत् संक्षेपविस्तरविवक्षया शास्त्रप्रणयनस्य† साफल्यात् । विचित्रचेतसश्च भवन्ति पुरुषा इत्युक्तम् । येषामित एवाज्ञानसंशयविपर्यया विनिवर्तन्ते तान्प्रत्येतत्प्रणयनं सफलमितीदं प्रणीतवानाचार्यः । तत्रेदमादिसूत्रम् ।

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥

ननु किमर्थो ऽयमादिवाक्यारम्भः । को ऽयं प्रश्नः । शास्त्रं चेदारम्भणीयं क्रमवृत्तित्वाद्वाचः प्रथममवश्यं किमपि वाक्यं प्रयोक्तव्यं न ह्यादिवाक्यमकृत्वा द्वितीयादिवाक्यप्रणयनमुपपद्यते इति ग्रन्थकरणमेवाघटमानं

---

* अत्यल्पस्येदमुच्यत इति मूले ।

† शास्त्रप्रणयनं यस्य साफल्यादिति मूले पाठः ।

‡ श्लो० वा० श्लो० ४३ ।

स्यात् । आह । न खल्वेवं न जाने किं तु यदेव शास्त्रे व्युत्पाद्यत्वेन स्थितं तदेव व्युत्पाद्यतां किमादौ तदभिधेयप्रयोजनकीर्त्तनेन । उच्यते ।

आदिवाक्यं प्रयोक्तव्यमभिधेयप्रयोजने ।
प्रति पादयितुं श्रोतृप्रवाहोत्साहसिद्धये ॥
अभिधेयफलज्ञानविरहास्तमितोद्यमाः ।
श्रोतुमल्पमपि ग्रन्थमाद्रियन्ते न सूरयः ॥

को हि नाम विद्वानविदितविषये निष्प्रयोजने च कर्मणि प्रवर्त्तते । आह च भट्टः ।

सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वा ऽपि कस्य चित् ।
यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यतइति* ॥

ननु प्रयोजनपरिज्ञानमादौ श्रोतॄणां कुतस्त्यमिति चिन्त्यम् । किमस्मादेव वाक्यादुत युक्तितः वाक्यं तावदनिश्चितप्रामाण्यं कथं प्रयोजननिश्चयाय प्रभवति संशयाद्वा प्रवृत्तौ वेदार्थे ऽपि तथैव स्यादिति शास्त्रमनारब्धव्यं स्यात् । युक्तितः प्रयोजनावगमः शास्त्रे सर्वस्मिन्नधीते सति सम्भवति नेतरथेति तदवगमपूर्विकायां प्रवृत्तावितरेतराश्रयः शास्त्राधिगमात् प्रयोजनपरिज्ञानं प्रयोजनपरिज्ञानाच्च शास्त्रश्रवणे प्रवृत्तिः । उच्यते । आदिवाक्यादेव श्रोतुः शास्त्रप्रयोजनपरिज्ञानमर्थसंशयाच्च श्रवणे प्रवृत्तिः ।

वेदे ह्यसिद्धप्रामाण्ये महाक्लेशेषु कर्मसु ।
नानर्थशङ्कया युक्तमनुष्ठानप्रवर्त्तनम् ॥
बहुवित्तव्ययायासवियोगसुगमे ऽध्वनि ।
प्रवृत्तिरुचितोदारफले लघुपरिश्रमे ॥
शृण्वन्त एव जानन्ति सन्तः कतिपयैर्दिनैः ।
किमेतत्सफलं शास्त्रमुत मन्दप्रयोजनम् ॥
सूक्ष्मेक्षिका तु यद्यत्र क्रियते प्रथमोद्यमे ।
असौ सकलकर्त्तव्यविप्रलोपाय कल्पते ॥
आर्त्तो हि भिषजं पृष्ट्वा तदुक्तमनुतिष्ठति ।
तस्मिन्त्सविचिकित्सस्तु व्याधेराधिक्यमाप्नुयात् ॥

---

* श्लो॰ वा॰ श्लो॰ १२ ।

तेनादिवाक्याद्विज्ञाय साभिधेयं प्रयोजनम् ।
तत्सम्भावनया कार्यस्तच्छास्त्रश्रवणादरः ॥

येऽप्यादिवाक्यमित्थं व्याख्यायते किलानन्वितपदार्थकं वाक्यमनुपादेयं दशदाडिमादिवाक्यवत् । अन्वितपदार्थकमपि निष्प्रयोजनमनुपादेयमेव सदसद्वायसदशनविमर्शवाक्यमिव । तदिहोपादेयताव्यापकप्रयोजनाद्यनुपलम्भादनादरणीयत्वमिति व्यापकानुपलब्ध्या प्रत्यवतिष्ठमानः प्रयोजनाद्यभिधायिनाऽऽदिवाक्येन निवृत्ताशङ्कः क्रियते इति तेऽपि प्रयोजनप्रतिपादनमेवादिवाक्यस्यार्थ इत्युक्तं भवति । तत्प्रतिपादनेनैव व्यापकानुपलब्धिपरिहारादाशङ्का निवारिता भवति इति । यदपि प्रवृत्तिहेतोरर्थसंशयस्य तर्कापरनाम्न औचित्यस्य वा समुत्पादनमादिवाक्येन क्रियते इति केचिदाचक्षते तदपि प्रयोजनाभिधानद्वारकमेव । प्रयोजनविषयो हि संशयो वा सम्भावनाप्रत्ययो वा प्रवृत्त्यङ्गभूतस्तेनोत्पादनीय इति तदुत्पत्तौ प्रयोजनाभिधानमेवादिवाक्यस्य व्यापारः संशयस्तु वस्तुवृत्तोपनत एव पुरुषवचसां द्वैविध्यदर्शनात् । शौचसमाचारसाधुतादिना तु तस्मिन् सम्भावनाप्रत्ययो ऽपि लोकस्य भवतीति । तस्मात्प्रयोजनप्रतिपादनार्थमेवादिवाक्यमिति सूक्तम् ।

यच्च श्रोतृप्रवृत्त्यङ्गं तद्वक्तुं युक्तमादितः ।
न च प्रयोजनज्ञानादन्यदस्ति प्रवर्तकम् ॥

अभिधेयकथनमपि तत्साध्यप्रयोजनोपपादनाय श्रोतृबुद्धिसमाधानाय च कर्तव्यमेव ।

अर्थाक्षिप्तस्तु संबन्धः फलशास्त्राभिधेयगः ।
तन्निर्देशेन सिद्धत्वान्न स्वकण्ठेन कथ्यते ॥

अभिधेयस्य शास्त्रस्य वाच्यवाचकभावलक्षणः संबन्धः शास्त्रार्थस्य निःश्रेयसस्य च साध्यसाधनभावः संबन्धः तदाश्रयनिर्देशादेव सिद्धः । अभिधेयास्तु प्रमाणादयो निग्रहस्थानपर्यन्ताः षोडश पदार्थाः प्रथमसूत्रे निर्दिष्टास्तेषां स्वरूपमुपरिष्टाद्वक्ष्यते । अर्थपरिच्छित्तिसाधनानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि । तत्परिच्छेद्यमात्मादि । नानार्थावमर्शः संशयः । हिताहितप्राप्तिपरिहारौ तत्साधनं च प्रयोजनम् । हेतोः प्रतिबन्धावधारणं दृष्टान्तः । प्रमाणतो ऽभ्युपगम्यमानः सामान्यविशेषवानर्थः सिद्धान्तः । परार्थानुमान-

वाक्यैकदेशभूताः प्रतिज्ञादयो ऽवयवाः । सन्दिग्धेऽर्थे ऽन्यतरपक्षानुकूलकारणदर्शनात्तस्मिन्सम्भावनाप्रत्ययस्तर्कः । साधनोपलम्भजन्मा तत्त्वावबोधो निर्णयः । वीतरागवस्तुनिर्णयफलो वादः । विजिगीषुकथा पुरुषशक्तिपरीक्षाफला जल्पः । तद्विशेषो वितण्डा । अहेतवो हेतुवदवभासमाना हेत्वाभासाः । अर्थविकल्पैः वचनविघातश्छलम् । हेतुप्रतिबिम्बनप्रायं प्रत्यवस्थानं जातिः । सत्यवस्त्वप्रतिभासः विपरीतप्रतिभासश्च निग्रहस्थानम् । तत्र वक्ष्यमाणलक्षणसूत्रनिर्देशानुसारेण कानि चिदेकवचनान्तानि पदानि विग्रहे गृहीतव्यानि प्रमाणावयवहेत्वाभासानां बहुवचनेन विग्रहो दर्शयितव्यः शेषाणामेकवचनेन लक्षणसूत्रेषु तथा निर्देशात् । एवं चोद्देशलक्षणयोरेकविषयता नितरां दर्शिता भवति । इतरेतरयोगे द्वन्द्वः समासः । प्रमाणादीनां तत्त्वमिति सम्बन्धमात्रे षष्ठी । तत्त्वस्य ज्ञानं निःश्रेयसस्याधिगम इति कर्मणि षष्ठ्यौ । तत्त्वस्य ज्ञायमानत्वेन निःश्रेयसस्य चाधिगम्यमानत्वेन कर्मत्वात् । नन्वेवं व्याख्यायमाने तत्त्वप्रमाणादिपदसापेक्षत्वेनासमर्थत्वादसमासः प्राप्नोति सापेक्षमसमर्थं भवतीत्याहुः । न चेदं प्रधानं सापेक्षं येन भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति राजपुरुषः शोभन इतिवत्समस्यते उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्षष्ठीतत्पुरुषस्य ज्ञानमेवात्र प्रधानं तत्त्वमुपसर्जनम् । अतश्च ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इतिवदसमास एव युक्तः । ननु ज्ञानमपि प्रमाणादिसापेक्षं भवत्येव तद्विषयं हि तदिति । न तत्त्वपदेनास्य निराकाङ्क्षीकृतत्वात् । तत्त्वस्य ज्ञानमिति तदिदानीं तत्त्वमेव सापेक्षं वर्तते कस्य तत्त्वमिति तस्मात्तत्त्वस्योपसर्जनस्य सतः सापेक्षत्वादसमास एवेत्येवमभिशङ्कमानाः के चन तत्त्वं च तज्ज्ञानं चेति कर्मधारयं व्याचचक्षिरे तत्पुनरयुक्तम् । ज्ञानस्य स्वतस्तत्त्वातत्त्वविभागाभावात् । विषयकृतो हि ज्ञानानां तथाभावो ऽतथाभावो वा तदेतत्तत्त्वविषयज्ञानं भवति न स्वतस्तत्त्वस्वभावम् । किं पुनरिदं तत्त्वं नाम सतो ऽसतो वा वस्तुनः प्रमाणपरिनिश्चितस्वरूपं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तदित्युच्यते । तस्य भावस्तत्त्वमिति तच्च ज्ञानेन निश्चीयते । तत्परिच्छिन्दज्ज्ञानं तत्त्वज्ञानमित्युच्यते । ज्ञानस्यापि तद्रूपं ज्ञानान्तरपरिच्छेद्यमेव भवति । निर्णयतत्त्वाच्च प्रमाणादय इति व्यतिरेकनिर्देश एव युक्तः । न चासमासप्रसङ्गभयादन्यथा वर्णनमुचितम् । षेद्भूतानां समा-

सानां सामर्थ्यानपायेन बहुशो दृष्टत्वाद् देवदत्तस्य गुरुकुलमिति । उपसर्जनं नोपसर्जनमिति न कारणमेतत्समासे विग्रहवाक्यसमानार्थतया समासो भवति सा चेह विद्यते एव । वैयाकरणा अपि ईदृंशि पदानि समस्यन्त्येव । अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति । तस्माद्यथाभाष्यमेव षष्ठीसमासव्याख्यानमनवद्यम् ।

ननु षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानस्य कथं निःश्रेयसाधिगमहेतुत्वमिति वक्तव्यम् । वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं चेदं शास्त्रमिति तावन्मात्रमेव व्युत्पाद्यतां किं षोडशपदार्थकन्थाग्रन्थनेन । उच्यते । आत्मापवर्गपर्यन्तद्वादशविधप्रमेयज्ञानं तावदन्यज्ञानानौपयिकमेव साक्षादपवर्गसाधनमिति वक्ष्यामः । तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञाननिरासे सति तन्मूलः संसारो निवर्तते इति प्रमेयं तावदवश्योपदेश्यम् । तस्य तु प्रमेयस्यात्मादेरपवर्गसाधनत्वाधिगम आगमैकनिबन्धनः ।

तस्य प्रामाण्यनिर्णीतिरनुमाननिबन्धना ।
आप्तोक्तत्वं च तल्लिङ्गमविनाभावि वक्ष्यते ॥
प्रतिबन्धग्रहे तस्य प्रत्यक्षमुपयुज्यते ।
को ऽन्यस्सन्तरणे हेतुरनवस्थामहोदधेः ॥
आयुर्वेदादिवाक्येषु दृष्ट्वा प्रत्यक्षतः फलम् ।
वचः प्रमाणमाप्तोक्तमिति निर्णीयतां यतः ॥

उपमानं तु क्व चित्कर्मणि सोपयोगमित्येवं चतुष्प्रकारमपि प्रमाणं प्रमेयवदुपदेष्टव्यम् । संशयादयस्तु पदार्था यथासम्भवं प्रमाणेषु प्रमेये चान्तर्भवन्तो ऽपि न्यायप्रवृत्तिहेतुत्वात्पृथगुपदिश्यन्ते । न्यायश्च वेदप्रामाण्यप्रतिष्ठापनपूर्वकत्वेन पुरुषार्थोपयोगित्वमुपयातीति दर्शितम् ।

तत्र नानुपलब्धे ऽर्थे न निर्णीते प्रवर्तते ।
किं तु संशयिते न्यायस्तदङ्गं तेन संशयः ॥
प्रयोजनमनुद्दिश्य न च न्यायं प्रयुञ्जते ।
दृष्टान्तः पुनरेतस्य सम्बन्धग्रहणास्पदम् ॥

सिद्धान्तो ऽपि धर्मप्राप्तेनाश्रयासिद्धतामपोद्धरन्न्यायं प्रवर्तयति । ननु संशयपदेन न्यायविषयं सन्दिग्धं धर्मिणमभिदधता ऽऽश्रयासिद्धिरपो-

द्धृतैव । सत्यम् । क्व चित्तु विषये संशयमन्तरेणापि न्यायप्रवृत्तिर्दर्शयिष्यते इति संशयितैकविषयन्यायनियमाभावात्सिद्धान्तो ऽपि वक्तव्यः ।

न्यायाभिधाने ऽवयवाः परं प्रत्युपयोगिनः ।
परार्थमनुमानं च तदाहुर्न्यायवादिनः ॥

ननु प्रतिज्ञोदाहरणाभ्यां तदभिधेयौ सिद्धान्तदृष्टान्तौ गम्येते एव किं पृथगुपादानेन । यद्येवं हेत्वाख्येनावयवेन तदभिधेयसिद्धेरनुमानमपि पृथग् न वक्तव्यं स्यात् । एवं भवतु किं नश्छिन्नम् । मैवम् । अभिधेये न्याये निरूपणीये तदभिधायिनामवयवानामवसर इति तदर्थः प्रथमं व्युत्पादनार्हो भवतीतरथा ऽवयवमात्रोपदेशएव शास्त्रं समाप्येत । तर्कः संशयविज्ञानविषयीकृततुल्यकल्पपक्षद्वयान्यतरपक्षशैथिल्यसमुत्पादनेन तदितरपक्षविषयं प्रमाणमक्लेशसम्पद्यमानप्रतिपक्षव्युदासमनुगृह्णाति मार्गशुद्धिमादधान इति पृथगुपदिश्यते । स चाशयशुद्धिमुपदर्शयितुं वादे प्रयोक्ष्यते इति अन्यतराधिकरणनिर्णयमन्तरेण न पर्यवस्यति न्यायोपरमकारणत्वेन तस्य प्रवर्तको निर्णय इतरथा निरवसानमनासादितफलं को नाम न्यायमारभेत । ननु तत्त्वज्ञानपदेन गतार्थत्वान्न पृथग्वक्तव्यो निर्णयः निर्णयो हि तत्त्वज्ञानमेव । अस्त्येतत् । किं तु षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानं प्रमाणान्तरकरणकमपि भवति न तस्य न्यायोपरमहेतुत्वमेष तु साधनदूषणसरणिचोदजन्मा निर्णयस्तदुपरमहेतुः पृथगुपादानमन्तरेण न लभ्यते । नन्वनुमानपदादेव तर्हि यथाभिलषितो लप्स्यते निर्णयः । तदयुक्तम् । अनुमानफलं निर्णयो नानुमानम् । करणस्य प्रमाणत्वान्निर्णयोपादानमन्तरेण तदनुमानमफलमपर्यवसितं स्यात् । उभाभ्यां तर्हि तत्त्वज्ञानानुमानपदाभ्यामयमाक्षेप्स्यते निर्णयः । अनुमानस्य तत्त्वज्ञानान्तत्वात् । न । निर्णयोपादानाद्विना तदन्तत्वासिद्धेः लिङ्गाभाससमुत्थतत्त्वज्ञानाभाससम्भवात् । ननु संशयपूर्वकत्वादनुमानस्य सामर्थ्यान्निर्णयान्ततैव भविष्यति इति संशयानुमानतत्त्वज्ञानपदैर्गतार्थो निर्णयः । मैवम् । संशयपूर्वकत्वे ऽप्यनुमानस्य तदाभासोपजनितनिर्णयाभाससम्भवात् । न चैष नियमः संशयपूर्वकमनुमानमिति । तस्मादनुमानस्य विशिष्टनिर्णयावसानत्वलाभाय निर्णयपदमुपादेय-

मित्यलं प्रसङ्गेन । वादे तु विचार्यमाणे न्यायः संशयच्छेदनेनाध्यवसितावबोधमध्यवसिताभ्यनुज्ञानं च विदधत्तत्त्वपरिशुद्धिमादधातीति वीतरागैः शिष्यसब्रह्मचारिभिः सह वादः प्रयोक्तव्यः । जल्पवितण्डे तु दुष्टतार्किकोपरचितकपटदूषणाडम्बरसन्त्रास्यमानसरलमतिसमाश्वासनेन तद्धृदयस्थतत्त्वज्ञानसंरक्षणाय क्व चिदवसरे वीतरागस्याप्युपयुज्यन्ते इति वक्ष्यामः । हेत्वाभासाः सम्यग्न्यायप्रविवेकोपकारद्वारेण तदुपयोगिनो हेत्वाभासस्वरूपावधारणे हि सति तद्विलक्षणतया हेतवस्सुखमवगम्यन्ते । नन्वत्र विपर्ययो दृश्यते हेत्ववगमे सति तदितरहेत्वाभासव्यवस्थापनात् । सत्यमेवम् । तथाऽपि प्रयोक्तुं च द्वयमपि ज्ञेयं हेतवः प्रयुज्यन्ते हेत्वाभासाश्च परिह्रियन्ते इति । यत्तु निग्रहस्थानपरिगणिता अपि हेत्वाभासाः पुनरुपदिश्यन्ते तद्वादे चोदनीया भविष्यन्तीत्याशयेन । छलजातिनिग्रहस्थानानि जल्पवितण्डोपकरणानि तेषामवधृतस्वरूपाणां स्ववाक्ये परिवर्जनं क्व चिदवसरे प्रयोगः परप्रयुक्तानां च प्रतिसमाधानमित्यादि शक्यक्रियम् । अतस्तान्यपि जल्पवितण्डाङ्गत्वाज् ज्ञातव्यानीति पृथगुपदिश्यन्ते ।

दुःशिक्षितकुतर्कांशलेशवाचालिताननाः ।
शक्याः किमन्यथा जेतुं वितण्डाटोपपण्डिताः ॥
गतानुगतिको लोकः कुमार्गं तत्प्रतारितः ।
मा गादिति च्छलादीनि प्राह कारुणिको मुनिः ॥
तदेवमुपदेष्टव्याः पदार्थाः संशयादयः ।
तन्मूलन्यायनिर्णेयवेदप्रामाण्यसंविदे ॥
तेनागमप्रमाणत्वद्वाराऽऽखिलफलप्रदा ।
इयमान्वीक्षिकी विद्या विद्यास्थानेषु गण्यते ॥

आह च भाष्यकारः ।

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।
आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षितेति ॥

इत्येष षोडशपदार्थनिबन्धनेन निःश्रेयसस्य मुनिना निरदेशि पन्थाः ।
अन्यस्तु सन्नपि पदार्थगणोऽपवर्गमार्गोपयोगविरहादिह नोपदिष्टः ॥

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो लक्षणं परीक्षेति । नामधेयेन पदार्थाभिधानमुद्देशः । उद्दिष्टस्य तत्त्वव्यवस्थापको धर्मो लक्षणम् । लक्षितस्य तल्लक्षणमुपपद्यते न वेति विचारः परीक्षा । ननु च विभागलक्षणा चतुर्थ्यपि प्रवृत्तिरस्त्येवाभेदवत्सु प्रमाणसिद्धान्तच्छलादिषु तथा व्यवहारात् । सत्यम् । प्रथमसूत्रोपदिष्टे भेदवति पदार्थे भवत्येव विभागः उद्देशरूपानपायात्तु उद्देश एवासौ । सामान्यसञ्ज्ञया कीर्तनमुद्देशः प्रकारभेदसञ्ज्ञया कीर्तनं विभाग इति । तथा चोद्देशतयैव तत्र तत्र भाष्यकारो व्यवहरति । अयथार्थः प्रमाणोद्देश इत्याक्षेपे तस्माद्यथार्थ एव प्रमाणोद्देश इति च समाधानमभिदधानः । तस्मात्त्रिविधैव प्रवृत्तिः । तत्रोद्देशः प्रथममवश्यं कर्तव्यः अनुद्दिष्टस्य लक्षणपरीक्षानुपपत्तेः । सामान्यविशेषलक्षणयोरपि पौर्वापर्यनियमोऽस्त्येव । अलक्षिते सामान्ये विशेषलक्षणावसराभावात् । परीक्षा तु लक्षणोत्तरकालभाविनीति तत्स्वरूपनिरूपणादेव गम्यते विभागसामान्यलक्षणयोस्तु नास्ति पौर्वापर्यनियमः । पूर्वं वा सामान्यलक्षणं ततो विभागः पूर्वं वा विभागः ततः सामान्यलक्षणमुच्यते इति । तदिहोद्देशस्तावद्व्याख्यातः । अस्माभिस्तु लक्षणसूत्राण्येव व्याख्यास्यन्ते । परीक्षासूत्रसूचितं तु वस्तु सोपयोगलक्षणवर्णनावसरे एव यथाबुद्धि दर्शयिष्यते । न पृथक्परीक्षासूत्रविवरणश्रमः करिष्यते । प्रथमसूत्रानन्तरं दुःखजन्मेत्यादि द्वितीयं सूत्रं लक्षणानौपयिकत्वान्नेह विवृतम् । अपवर्गपरीक्षाशेषभूतत्वात्तु तदवसरे एव निर्णयिष्यते* ।

प्रमाणसामान्यलक्षणं विभागसूत्रे त्ववसरप्राप्तत्वादिदानीमेव विव्रियते ।

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि † ॥

इति अत्रेदं तावद्विचार्यते । किं प्रमाणं नाम किमस्य स्वरूपं किं वा लक्षणमिति । ततः तत्र सूत्रं योजयिष्यते । तदुच्यते । अव्यभिचारिणीमसन्दिग्धामर्थोपलब्धिं विदधती बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणम् । बोधाबोधस्वभावा हि तस्य स्वरूपम् । अव्यभिचारादिविशेषणार्थोपलब्धिसाधनत्वं लक्षणम् । ननु च प्रमीयते येन तत्प्रमाणमिति करणसाधनोऽयं प्रमाणशब्दः । करणं च साधकतमं तमबर्थश्चातिशयः । स चापेक्षिकः साध-

---

* निर्णेष्यते इति युक्तः पाठः ।

† गौ॰ सू॰ अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ३ ।

कान्तरसम्भवे हि तदपेक्षयातिशययोगात्किं चित्साधकतममुच्यते । साम-
ग्र्यास्त्वेकत्वात्तदतिरिक्तसाधकान्तरानुपलम्भात्किमपेक्षमस्या अतिशयं ब्रूमः ।
अपि च कस्मिन्विषये सामग्र्याः प्रमाणत्वम् । प्रमीयमाणो हि कर्मभूतो
विषयः सामग्र्यन्तरीभूतत्वात्सामग्र्येवेति करणतामेव यायात् । निरालम्ब-
नास्त्वेदानीं सर्वप्रमितयो भवेयुरालम्बनकारकस्य चक्षुरादिवत्प्रमाणान्तः-
पातित्वात् । कश्च सामग्र्या प्रमेयं प्रमिमीते । प्रमातापि तस्यामेव लीनः ।
एवं च यदुच्यते प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति चतसृषु विधासु तत्त्वं
परिसमाप्यते इति तद्व्याहन्यते । न च लोको ऽपि सामग्र्याः करणभाव-
मनुमन्यते तस्यां करणविभक्तिमप्रयुञ्जानः । न ह्येवं वक्तारो भवन्ति
लौकिकाः सामग्र्या पश्याम इति किं तु दीपेन पश्यामः चक्षुषा निरीक्षामहे
इत्याचक्षते । तस्मान्न सामग्री करणमकरणत्वाच्च न प्रमाणमिति नेदं साधु
प्रमाणस्वरूपम् । अत्रोच्यते । यत एव साधकतमं करणं करणसाधनश्च
प्रमाणशब्दः तत एव सामग्र्याः प्रमाणत्वं युक्तम् । तद्व्यतिरेकेण कारकान्तरे
क्व चिदपि तमबर्थसंस्पर्शानुपपत्तेः । अनेककारकसन्निधाने कार्यं घटमानम-
न्यतरव्यपगमे च विघटमानं कस्मै अतिशयं प्रयच्छेत् । न चातिशयः कार्य-
जन्मनि कस्य चिदवधार्यते सर्वेषां तत्र व्याप्रियमाणत्वात् । सन्निपत्य जन-
कत्वमतिशय इति चेन्न । आरादुपकारकाणामपि कारकत्वानपायात् । ज्ञाने
च जन्ये किमसन्निपत्य जनकं सर्वेषामिन्द्रियमनोऽर्थादीनामितरेतरसंसर्गे
सति ज्ञाननिष्पत्तेः । अथ सहसैव कार्यजननमतिशयः । सो ऽपि कस्यां
चिदवस्थायां करणस्येव कर्मणोपि शक्यते वक्तुम् । अविरलजलधरधाराप्रबन्ध-
बद्धान्धकारनिवहे बहुलनिशीथे सहसैव स्फुरता विद्युल्लतालोकेन कामिनीज्ञा-
नमादधानेन तज्जन्मनि सातिशयत्वमवाप्यते । एवमितरकारककदम्बसन्नि-
धाने सत्यपि सीमन्तिनीमन्तरेण तद्दर्शनं न सम्पद्यते । आगतमात्रायामेव
तस्यां भवतीति तदपि कर्म कारकमतिशययोगित्वात्करणं स्यात्तस्मात्फलो-
त्पादाविनाभाविस्वभावत्वमवश्यतया कार्यजनकत्वमतिशयः । स च साम-
ग्र्यन्तर्गतस्य न कस्य चिदेकस्य कारकस्य कथयितुं पार्यते । सामग्र्यास्तु
सो ऽतिशयः सुवचः सन्निहिता चेत्सामग्री सम्पन्नमेव फलमिति सैवाति-
शयवती । ननु मुख्ययोः प्रमातृप्रमेययोरपि तदविनाभावित्वमतिशयो

ऽस्त्येव प्रमितिसम्बन्धमन्तरेण तयोस्तथात्वाभावात् । प्रमिणोतीति प्रमाता भवति प्रमीयते इति च प्रमेयम् । सत्यमेतत् । किं तु साकल्यप्रसादलब्धप्रमितिसंबन्धनिबन्धनः प्रमातृप्रमेययोर्मुख्यस्वरूपलाभः साकल्यापचये प्रमित्यभावाद्गौणे प्रमातृप्रमेये सम्पद्येते । एवं च साकल्यमन्तरेण प्रमितितमबर्थयोगात्तदेव करणम् । यत्तु किमपेक्षं सामग्र्याः करणत्वमिति तदन्तर्गतकारकापेक्षमिति ब्रूमः । कारकाणां धर्मः सामग्री न स्वरूपहानाय तेषां कल्पते साकल्यदशायामपि तत्स्वरूपप्रत्यभिज्ञानात् । ननु समग्रेभ्यः सामग्री भिन्ना चेत्कथं पृथङ् नोपलभ्यते । अभेदे तु सर्वकारकाणि करणीभूतान्येवेति कर्तृकर्मव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः मैवम् । समग्रसन्निधानाख्यधर्मस्य प्रत्यक्षमुपलम्भात् । पृथगवस्थितेषु हि स्थालीजलज्वलनतण्डुलादिषु न समग्रताप्रत्ययः समुदितेषु तु भवतीत्यतस्तन्तुपटलपरिघटितघटाद्यवयविवत्कारककलापनिष्पाद्यद्रव्यान्तराभावे ऽपि समुदायात्मिका सामग्री विद्यते एवेति समुदाय्यपेक्षया करणतां प्रतिपद्यते तस्मान्न परिचोदनीयमिदं कस्मिन्कर्मणि सामग्री करणमिति । समुदायिनां सामग्र्यवस्थायामपि स्वरूपानपायात् समुदायिविशेषे कर्मणि सामग्री करणम् । अत एव न प्रमितेर्निरालम्बनत्वम् । एतेन प्रमाता पृथगुपदर्शित इति विधाचतुष्टयमपि समाहितम् । यत्त्वभ्यधायि सामग्र्याः करणविभक्तिनिर्देशो न दृश्यते इति तत्रोच्यते । सामग्री हि संहतिः सा हि संहन्यमानव्यतिरेकेण न व्यवहारपदवीमवतरति तेन सामग्रीं पश्यामीति न व्यपदेशः । यस्तु दीपेन्द्रियाणां तृतीयानिर्देशः स फलोपजननाविनाभाविस्वभावत्वाख्यसामग्रीस्वरूपसमारोपणनिबन्धनः । अन्यत्रापि च तद्रूपसमारोपेण स्थाल्या पचतीति व्यपदेशो दृश्यते एव । तस्मादन्तर्गतकारकापेक्षया लब्धकरणभावा सामग्री प्रमाणम् ।

अपरे पुनराचक्षते । सामग्री नाम समुदितानि कारकाणि तेषां द्वैरूप्यमहृदयङ्गमम् । अथ च तानि पृथगवस्थितानि कर्मादिभावं भजन्ते । अथ च तान्येव समुदितानि करणीभवन्तीति को ऽयं नयः । तस्मात्कर्तृकर्मव्यतिरिक्तमव्यभिचारादिविशेषणकार्थप्रमाजनकं कारकं करणमुच्यते । तदेव च तृतीयया व्यपदिशन्ति । दीपेन पश्यामि चक्षुषा निरीक्षे लिङ्गेन बुध्ये शब्देन जानामि मनसा निश्चिनोमीति । ननु चीण्येव कारकाण्यस्मिन् पक्षे भवेयुः

ज्ञानक्रियायां तावदेवमेवैतद्यथा भवानाह । पाकादिक्रियासु क्रियाश्रयधारणा- द्युपकारभेदपर्यालोचनया भवत्वधिकरणादिकारकान्तरव्यवहारः । प्रमितौ तु मनोदीपचक्षुरादेर्न लक्ष्यते विशेष इति तत्सर्वं करणत्वेन सम्मतम् । कस्तेषु तमबर्थ इति चेत् । अस्ति कश्चिद् यदयं लोको ऽहं मया जानामि घटेन घटं जानामि इति न कर्तृकर्मणी विस्मृत्यापि करणत्वेन व्यपदिशति । नयनमनोदीपशब्दलिङ्गादीनि तु तथा व्यपदिशति सो ऽयमेषां पश्यति कर्तृकर्म- वैलक्षण्यं चक्षुरादीनाम् । तद्वैलक्षण्यमेव च तेषामतिशय इति तदयमिह प्रमाणं प्रमाता प्रमेयं प्रमितिरिति चतुर्वर्गेणैव व्यवहारः परिसमाप्यते । तस्मात्कर्तृकर्मविलक्षणा संशयविपर्ययरहितार्थबोधविधायिनी बोधाबोधस्व- भावा सामग्री प्रमाणमिति युक्तम् ।

ये तु बोधस्यैव प्रमाणत्वमाचक्षते न सूक्ष्मदर्शनास्ते बोधः खलु प्रमाणस्य फलं न साक्षात्प्रमाणम् । करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्दः प्रमीयते ऽनेनेति प्रमाणम् । प्रमीयते इति को ऽर्थः प्रमा जन्यते इति । प्रमाणादवगच्छाम इति च वदन्तो लौकिकाः करणस्यैव प्रामाण्यमनुमन्यन्ते । यस्तु प्रमा प्रमाणमिति प्रमाणशब्दः स प्रमाणफले द्रष्टव्यः । तथा च संशयविपर्ययात्मकं प्रमाणफलमिति ज्ञानमात्ममनोऽनुमाने तद्विशेषणार्थप- रिच्छेदे वा विशिष्टप्रमाणजननात्प्रमाणतां प्रतिपद्यते । अव्यभिचारादिवि- शेषणोपपन्नमपि ज्ञानमफलजनकमप्रमाणमेव प्रमाणमुच्यते । तदयुक्तम् । सक- लजगद्विदितबोधेतरस्वभावशब्दलिङ्गदीपेन्द्रियादिपरिहारप्रसङ्गात् । तस्मा- त्सामग्र्यनुप्रविष्टबोधो विशेषणज्ञानमिव क्वचित्प्रत्यक्षे लिङ्गज्ञानमिव लिङ्गि- प्रमितौ सारूप्यदर्शनमिवोपमाने शब्दश्रवणमिव तदर्थज्ञाने प्रमाणतां प्रति- पद्यते । अत एव बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणमित्युक्तम् ।

अन्ये तुल्यसामग्र्यधीनयोर्ज्ञानार्थयोर्ग्राह्यग्राहकभावं वदन्तो बोधं प्रमाणमभ्युपागमन् । क्षणभङ्गिषु पदार्थेषु सहकार्युपादानकारणापेक्षक्षणान्तरस- न्ततिजननेन च लोकयात्रामुद्वहत्सु ज्ञानजन्मनि ज्ञानमुपादानकारणमर्थः सहकारिकारणम् अर्थजन्मनि चार्थ उपादानकारणं ज्ञानं सहकारिकारणमिति । ज्ञानं च ज्ञानार्थजन्यमर्थश्चार्थज्ञानजन्यो भवतीत्येवमेकसामग्र्यधीनतया तमर्थमव्यभिचरतो ज्ञानस्य तत्र प्रामाण्यमिति । तदिदमनुपपन्नम् । अफल-

जनकस्य प्रमाणत्वापत्तेरित्युक्तत्वात् । अपि च कर्मणि ज्ञानं प्रमाणमिष्यते । यथोक्तं सव्यापारमिवाभाति व्यापारेण स्वकर्मणेति । स चायमर्थस्तयो ज्ञानसमकालस्तत: पूर्वाभ्यां ज्ञानार्थक्षणाभ्यामुपजनित इति तत्कर्मतां प्रतिपद्यतां न पुन: स्वसमानकालप्रसूतज्ञानक्षणकर्मतामिति । ननु च तुल्यसामग्र्यधीनतया समानकालतया च तदव्यभिचारसिद्धौ क्व कर्मत्वमुपयुज्यते । हन्त तर्हि सहोत्पन्नयो: समानसामग्रीकयोर्ग्राह्यग्राहकनियम: किंकृत इति कर्तव्यं ज्ञानं प्रकाशस्वभावमिति ग्राहकम् । अर्थो जडात्मेति ग्राह्यमिति चेदयमपि विशेषस्तुल्यकारणयो: कुतस्त्य: । उपादानसहकारिकारणभेदादिति चेन्न । तस्य क्षणभङ्गभङ्गे निराकरिष्यमाणत्वात् । ये हि निराकारस्य बोधरूपस्य नीलपीताद्यनेकविषयसाधारणत्वाज् जनकत्वस्य च चक्षुरादावपि भावेनातिप्रसङ्गात्तदाकारत्वकृतमेव ज्ञानकर्मनियममवगच्छन्त: साकारविज्ञानं प्रमाणमिति प्रतिपेदिरे ते ऽपि विज्ञानाद्वैतसिसाधयिषयैवमभिदधानास्तन्निरासप्रसङ्गएव निरसिष्यन्ते । न ह्येकमेव साकारं ज्ञानं ग्राह्यं ग्राहकं च भवितुमर्हतीति वक्ष्यते । अर्थस्तु साकारज्ञानवादिनो न समस्त्येव । स ह्यनुमेयो वा स्यात्प्रत्यक्षो वा । नानुमेय: सम्बन्धग्रहणाभावात् । अर्थे हि सति साकारं निराकारं तदत्यये नित्यानुमेयबाह्यार्थवादी ज्ञानं क्व दृष्टवान् । नापि प्रत्यक्षो ऽर्थ: । आकारद्वयप्रतीत्यभावात् । अभ्युपगमे चानवस्थाप्रसङ्गात् । अर्थाकारो हि निराकारज्ञानगम्यो न भवतीति ज्ञानेनाकारवता गृह्यते । सो ऽयमिदानीं ज्ञानाकारो ऽपि ग्राह्यत्वादन्येनाकारवता गृह्यते सो ऽप्यन्येनेति । अथ वा अर्थो निराकारज्ञानग्राह्यतां नोपयातीति स्वग्राहके ज्ञानात्मनि समर्पितात्मा भवतीति साकारं ज्ञानमेवेदं सम्पन्नमिति पुनरर्थो ऽन्य: कल्पनीय: सो ऽपि ग्राह्यत्वात्स्वग्राहकस्य साकारत्वसिद्धये तत्रैव लीयते इति साकारं ज्ञानमेवावशिष्यते इति पुनरर्थो ऽन्य इतीत्थमनवस्था । प्रतिकर्मव्यवस्था तु जनकत्वनिबन्धना भविष्यति वस्तुस्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वात् । साकारपक्षे ऽपि पर्यनुयोगसाम्यमित्यादि सर्वमुपरिष्टात् सविस्तरमभिधास्यते । साकारपक्षे ऽपि च न प्रमाणाद्व्यतिरिक्तं फलमुपदर्शितमित्यसत्पक्ष एवायम् ।

शाबरास्तु ब्रुवते यदते बोधप्रामाण्यवादिनो विज्ञानादभिन्नमेव फलमभिदधति ते बाढं निरसनीया भवन्त्येव वयं तु विज्ञानाद्भिन्न-

मेव फलमर्थदृष्टताख्यमभ्युपगच्छामः । तेनैव तदनुमीयते ज्ञानं हि नाम क्रियात्मकं क्रिया च फलानुमेया ज्ञातृव्यापारमन्तरेण फलानिष्पत्तेः । संसर्गो ऽपि कारकाणां क्रियागर्भ एव भवति तदनभ्युपगमे किमधिकृत्य कारकाणि संसृज्येरन् । न चासंसृष्टानि तानि फलवन्ति । क्रियावेशवशाच्च कारकं कारकं भवति । अपरथा हि तद्वस्तुस्वरूपमात्रमेव स्याद् न कारकम् । ततश्च न फलार्थिभिरुपादीयेतेति व्यवहारविप्रलोपः । तस्माद्यथा हि कारकाणि तण्डुलसलिलानलस्थाल्यादीनि सिद्धस्वभावानि साध्यं धात्वर्थमेकं पाकलक्षणमुररीकृत्य संसृज्यन्ते संसृष्टानि च क्रियामुत्पादयन्ति तथा ऽऽत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षे सति ज्ञानाख्यो व्यापार उपजायते स च न प्रत्यक्षः अर्थस्यैव बहिर्देशसम्बद्धस्य ग्रहणादाकारद्वयप्रतिभासाभावादगृहीतस्यापि तस्य चक्षुरादिवदुपायत्वात्परोक्षो ऽपि चासौ विषयप्रकाशतालक्षणेन फलेन कल्प्यते । तदाह भाष्यकारः* न ह्यज्ञाते ऽर्थे कश्चिद्बुद्धिमुपलभते ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति । वार्त्तिककृता ऽप्युक्तम्† ।

नान्यथा ह्यर्थसद्भावो दृष्टः सन्नुपपद्यते ।
ज्ञानं चेन्नेत्यतः पश्चात्प्रमाणमुपकल्प्यते । इति ।

तदेष फलानुमेयो ज्ञानव्यापारो ज्ञानादिशब्दवाच्यः प्रमाणम् । इन्द्रियादीनां तदुत्पादकतया ज्ञानमुपचरति न साक्षादिति । अत्र प्रतिविधीयते । अहो बत इमे केभ्यो बिभ्यतः श्रोत्रियाः परं किमपि वैक्लव्यमुपागताः । न खल्वनित्यं परोक्षं ज्ञानं भवितुमर्हति । ज्ञातो ऽर्थ इति क्व चितद्विशिष्टार्थप्रत्यवमर्शदर्शनाद् विशेषणाग्रहणे शुक्लः पट इतिवद्विशिष्टप्रतीतेरनुत्पादात् । कश्चायमियान्संत्रासः विषयग्रहणकाले विज्ञानाग्रहणमात्रकेण बाह्यार्थनिह्नववादिनः शाक्याः शक्याः शमयितुम् । यत्तु क्रियास्वभावत्वात्तस्य परोक्षत्वं तदयुक्तम् । न हि क्रियास्वभावं ज्ञानमपि तु फलस्वभावमेव । अपि च क्रिया ऽपि प्रत्यक्षद्रव्यवर्त्तिनी प्रत्यक्षैव भट्टानां प्रत्यक्षश्चात्मा तत्किमनेनापराद्धं यदेतद्वीयक्रियाया अप्रत्यक्षत्वमुच्यते । न चोत्क्षेपणादिभेदभिन्नपरिस्पन्दात्मकव्यापारव्यतिरेकेण बाह्यकारकेष्वपि सूक्ष्मा नाम काचिदस्ति क्रिया । सा हि यदि नित्या

---

* शाबरभाष्ये अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ५ । † श्लोकवार्त्तिके शून्यवादे श्लो॰ १७८ ।

जातिवद् अथानित्या रूपवद्वस्तुधर्म इष्येत । तत्र यदि नित्या तर्हि सर्वदा वस्तुन: क्रियायोगात्सर्वदा फलनिष्पत्तिप्रसङ्गः । अथ कारकनिर्वर्त्या क्रिया सापीदानीं कार्यत्वात्सव्यापारकारककार्या भवेदित्यनवस्था । निष्क्रियकारककार्यत्वे तु क्रियामिव फलमपि निष्क्रियाण्येव कारकाणि कुर्युरिति किं क्रियया । ननु करोतीति कारकं क्रियावेशमन्तरेण कारकत्वानुपपत्तेः । सत्यं करोतीति कारकं तत्तु फलमेव करोति न क्रियाम् । ननु करोतीति यद् ब्रूषे सेयमुक्तैव क्रिया भवति चैत्रः कटं करोतीति चैत्रस्येव कटस्येव करोत्यर्थस्याप्रत्याख्येयत्वात् तत्कृतमेव चैत्रादीनां कारकत्वम् । उच्यते । नातीन्द्रियक्रियायोगनिबन्धन: कारकभावः क्रियाया अतीन्द्रियत्वेन तद्योगकृतकारकत्वानधिगमे व्यवहारविप्रलोपप्रसङ्गात् । क्रियावेशकृतं हि तत्कारकत्वमनवगच्छन्तः कथं फलार्थिनस्तदुपाददीरन् ।

मत्पक्षे कारकत्वं हि नास्ति किं चिदतीन्द्रियम् ।
कारकत्वस्वरूपस्य सहकार्यादिसन्निधिः ॥
तावदेव विनिश्चित्य तदुपादीयते ऽर्थिभिः ।
तदेवोपाददानैश्च फलमप्यधिगम्यते ॥
निर्व्यापारस्य सत्त्वस्य को गुणः सहकारिभिः ।
सव्यापारस्य सत्त्वस्य को गुणः सहकारिभिः ॥
अथ व्यापार एवैष सर्वैः संभूय साध्यते ।
किं फलेनापराद्धं वस्तद्धि संभूय साध्यताम् ॥

यत्तु करोत्यर्थस्याप्रत्याख्येयत्वादित्युक्तं तत्रोच्यते । परिस्पन्द एव भौतिको व्यापारः करोत्यर्थः । न हि वयं परिस्पन्दात्मकं परिदृश्यमानं व्यापारमपह्नुमहे प्रतिकारकं विचित्रस्य ज्वलनादेर्व्यापारस्य प्रत्यक्षमुपलम्भात् । अतीन्द्रियस्तु व्यापारो नास्तीति ब्रूमहे । ननु पाको नाम धात्वर्थः परिदृश्यमानज्वलनादिव्यापारव्यतिरिक्त एषितव्य एव तमन्तरेण फलनिष्पत्तेरभावात् । असति च तस्मिन्किमधिकृत्य कारकाणि संसृज्येरन्नित्युक्तं तदयुक्तम् । यं तमेकं धात्वर्थं साध्यं बुध्यसे स किं समुदितसकलकारकसंपाद्य एकैककारकनिर्वर्त्यो वा ।

तथाऽप्येष एकैकं भवेत्कारकमक्रियम् ।
एकैकनिष्क्रियत्वे च साकल्ये ऽपि कुतः क्रिया ॥

उत्तरस्मिन्पक्षे प्रत्येकमपि पाकक्रियायोगात्कारकान्तरनिरपेक्षादेकस्मात्कारकात्फलनिष्पत्तिप्रसङ्गः । न च तथाविधधात्वर्थपुरःसरः कारकाणां संसर्गः ।

क्रियानिमित्तसंसर्गवादिनो हि द्वयी गतिः ।
सत्यां क्रियायां संबन्धः संबन्धे सति वा क्रिया ॥
मीलनात्पूर्वसिद्धायां क्रियायां मीलनेन* किम् ।
तथा च जन्येत फलं विभक्तैरपि कारकैः ॥
मीलनात्तु क्रियासिद्धौ पुनरेकैकमक्रियम् ।
तथा सति न काष्ठानि ज्वलेयुः पिठराद्विना ॥

काष्ठानि ज्वलन्ति न तु पचन्ति । मैवम् । सत्यपि पिठरे ज्वलन्त्येव काष्ठानि नान्यत्कुर्वन्ति दृश्यन्ते तस्मात्क्रियान्तराभावात्फलमेवोररीकृत्य कारकाणि संसृज्यन्ते । ननु फलमपि सिद्धं चेत्कः सर्वेषां सिद्धस्वभावानां संबन्धः फलं सिद्धं कारकाणि च सिद्धानीति संबन्धाभावः साध्यं चेत्फलं सैव क्रिया परिस्पन्दव्यतिरिक्तेति । मैवं वोचः फलस्य क्रियात्वानुपपत्तेः । ओदनं हि फलं न क्रिया क्रियानाम्नि तु क्रियमाणे न विवदामहे । ननु पाक इदानीं कः न च पचेर्वाच्यशून्यतैव युक्ता । उच्यते । समुदितदेवदत्तादिसकलकारकनिकरपरिस्पन्द एव विशिष्टफलावच्छिन्नः पाक इत्युच्यते । स एव हि पचेरर्थः ता एव काष्ठपिठरादिक्रिया ज्वलनभरणादिस्वभावाः पृथक्तया व्यवस्थिताः तथात्वेनैवावभासन्ते समुदितास्तु सत्यः फलान्तरावच्छेदाद्रूपान्तरेण पाकादिना परिस्फुरन्ति व्यपदिश्यन्ते च । तथा च देवदत्तः पचतीतिवत्काष्ठानि पचन्ति स्थाली पचतीति व्यपदेशो दृश्यते । देवदत्तस्यापि दर्वीविघट्टनादिरेव परिदृश्यमानस्तत्र व्यापारः आत्मव्यापारपूर्वको भवितुमर्हति । नैतदेवं न ह्यात्मनो व्यापारः कश्चिदस्ति इच्छाद्वेषपूर्वकप्रयत्नवशादेव स भौतिकव्यापारकरणतां प्रतिपद्यते ।

---

* मिलनादिति युक्तः पाठः । एवमग्रेऽपि ।

तस्मात्कारकचक्रेण चलता जन्यते फलम् ।
न पुनश्चलनादन्यो व्यापार उपलभ्यते ॥
चलन्तो देवदत्ताद्यास्तदनन्तरमोदनः ।
एतावद्दृश्यते त्वत्र न त्वन्या काचन क्रिया ॥

एतेन भावनाख्यः करोत्यर्थः पुरुषव्यापारो वाक्यार्थ इति यो ऽभ्युपगतः सो ऽपि प्रत्युक्तो वेदितव्यः । न हि पुरुषव्यापारः कश्चिदुपलभ्यते विशिष्टगुणसमवाय एवास्य कर्तृत्वं न च ज्ञानादयो गुणा एव व्यापारसंज्ञावाच्याः सिद्धस्वभावत्वात् । ननु क्रियावचनो धातुरिति जानातेरपि क्रियैव वाच्या स्यात्सा च क्रिया ज्ञानात्मा पुरुषव्यापारः । नायं नियमः क्रियावचनो धातुरिति गडि वदनैकदेशे इत्यपि दर्शनात् । अपि च घटमहं जानामीत्यत्र भवतः किं प्रत्ययभासते घटमिति तावद्विषयः अहमित्यात्मा जानामीति तु चिन्त्यं किमत्र प्रकाशतइति । न व्यापारः परोक्षत्वात् । फलं तु यद्यत्र प्रकाशते तदेव तर्हि धातुवाच्यमभ्युपगतं भवति तस्मान्न क्रियात्मकं ज्ञानम् । यदि च क्रियात्मकं ज्ञानमभविष्यन्न भाष्यकारः क्रियातः पृथगेनं निरदेक्ष्यत । निर्दिशति च बुद्धिकर्मणी अपि हि प्रत्यभिज्ञायेते ते अपि नित्ये प्राप्नुत इति । तस्मादन्यज्ज्ञानमन्या च क्रियेति न क्रियास्वभावत्वान्नित्यपरोक्षं ज्ञानम् । यदि च नित्यपरोक्षो ज्ञानव्यापारः स तर्हि प्रतिबन्धाग्रहणादनुमातुमपि न शक्यः क्रियाविशिष्टबाह्यकारकदृष्टान्तस्य निरस्तत्वात् । आत्माद्यनुमाने का वार्त्तेति चेन्न । तत्र सामान्यतो व्याप्तिग्रहणस्य सम्भवादिति वक्ष्यामः । इह तु बाह्यकारकेष्वपि न तत्पूर्वकं फलं दृष्टमित्युक्तम् । न चार्थापत्तिरपि ज्ञातृव्यापारकल्पनायैव प्रभवति इन्द्रियार्थसन्निकर्षवशादेवार्थदृष्टताया घटमानत्वात् । का चेयमर्थदृष्टता नाम किं दर्शनकर्मता किं वा प्रकाशस्वभावतेति । तत्र दर्शनस्य परोक्षत्वात्कथं तत्कर्मता ऽर्थस्य दृष्टत्वाद् गृह्येत । विशेषणाग्रहणे विशिष्टप्रतीतेरनुत्पादात् । अर्थप्रकाशतायास्तु सर्वान्प्रत्यविशेषात्सर्वे सर्वज्ञाः स्युः । न स्युः सम्बन्धितयोत्पादादिति चेत् । अकारणमेतत् । अर्थस्यैव हि प्रकाशत्वमतिशयो दीपादेरिव न पुरुषनियमेन व्यवतिष्ठते ।

न च द्वित्वादिना साम्यं तस्मिन्नियमदर्शनात् ।
प्रकाशे तु न दीपादौ संबन्धनियमः क्वचित् ॥

यदपेक्षाधियो जातं द्वित्वमस्येव तद्गृहः ।
संवेदनमपि प्रोक्तः कस्यातिशय उच्यते ॥
ज्ञातुश्चेदन्तरान्येन व्यापारेणास्य को गुणः ।
ननु नैव क्रियाशून्यं कारकं फलसिद्धये ॥
उक्तमत्र क्रिया ह्येषा यथादर्शनमिष्यताम् ।
ज्ञानं संवेदनं वेति विद्धः पर्यायशब्दताम् ॥
संवेदनं तु ज्ञानस्य फलत्वेन न मन्महे ।
अर्थातिशयपक्षे तु सर्वसर्वज्ञता पुनः ॥
भट्टपक्षाद्विशेषश्च न कश्चित्कथितो भवेत् ।
नोभयातिशयो ऽप्येष दोषद्वितयसम्भवात् ॥
संवेदनं च तत्केन ग्राह्यं ज्ञानानुमापकम् ।
अनवस्था भवेदस्य ज्ञाने संवेदनान्तरात् ॥
स्वसंवेद्या च संवित्तिरुपरिष्टान्निषेत्स्यते ।
स्मृतिप्रमोषवादे च रजतस्मरणात्मिका ॥
कथं ते फलसंवित्तिः स्वप्रकाशा भविष्यति ।
नाभाति स्मृतिरूपेण न चाप्यनुभवात्मना ॥
न तृतीयः प्रकारो ऽस्ति तत्कथं सा प्रकाशताम् ।
न च क्व चिदनाकारा संवित्तिरनुभूयते ॥
इयं संविदयं चार्थ इति नास्ति ह्यभेदधीः ।
अर्थाकारानुरक्ता तु यदि संवित्प्रकाशते ॥
बाह्यार्थनिह्नवस्तर्हि त्वया सौगतवत्कृतः ।
स्वप्रकाशमते युक्तं न फलं संविदात्मकम् ॥
तस्मात्फलानुमेयस्य न व्यापारस्य मानता ।

यदपि प्रमाणविशेषणमनधिगतार्थग्राहित्वमभिधीयते परैस्तदपि न साम्प्रतम् । प्रमाणस्य गृहीततदितरविषयप्रवृत्तस्य प्रामाण्ये विशेषाभावात् । ननु गृहीतविषये प्रवृत्तं प्रमाणं किं कुर्यात् । प्रमामिति चेद्गृहीतापि तामेव विधातुम् । कृतायाः करणायोगादिति चेन्न प्रमान्तरकरणात् । प्रमान्तरकरणे किं फलमिति चेत्प्रमान्तरकरणमेव फलम् । न च फलस्य फलं मृग्यम् । न च

प्रयोजनानुवर्त्ति प्रमाणं भवति । कस्य चैष पर्यनुयोगः । न प्रमाणस्याचेतनत्वात् । पुंसस्तु सन्निहिते विषये करणे च सम्भवन्ति ज्ञानानीति सो ऽपि किमनुयोज्यताम् । किमक्षिणी निमील्य नास्से कस्माद्दृष्टं विषयं पश्यसीति । प्रमाणस्य तु न किं चिद् बाध्यं पश्यामो येन तदप्रमाणमिति व्यवस्थापयामः न च सर्वात्मनः वैफल्यम् हेये ऽहिकण्टकवृकमकरविषधरादौ विषये पुनः पुनरुपलभ्यमाने मनःसन्तापात्सत्वरं तदपहानाय प्रवृत्तिरुपादेये ऽपि चन्दनघनसारहारमहिलादौ परिदृश्यमाने प्रीत्यतिशयः स्वसंवेद्य एव भवति । यच्चेदमुच्यते ।

> यद्यपि स्यात्परिच्छेदः प्रमाणैरुत्तरैः पुनः ।
> नूनं तथापि पूर्वेण सोऽर्थो नावधृतस्तथेति ॥

तदपि न हृदयंगमम् । यतः ।

> नैवाधिकपरिच्छेदः प्रमाणैरुत्तरैर्ध्रुवम् ।
> धारावाहिषु बोधेषु को ऽधिको ऽर्थः प्रकाशते ॥

न हि स्वहस्ते शतकृत्वो ऽपि दृश्यमाने के चन विशेषाः परिस्फुरन्ति । ननु गृहीते ऽपि विषये प्रवर्तमानं प्रमाणं कदा विरमेन्न तस्य विरतौ किं चिदवधिमवगच्छामः प्रमोत्पादस्त्ववधिरनेन लङ्घित एव । उच्यते । विषयान्तरसम्पर्काद्वा प्रमादाद्वा उपायसङ्क्षयाद्वा विरामो भविष्यति । अनवस्था ऽपि चेयं न मूलविघातिनी न ह्युत्तरोत्तरविज्ञानोपजननं विना प्रथमज्ञानोत्पादो विहन्यते ।

> मूलक्षतिकरीमाहुरनवस्थां हि दूषणम् ।
> मूलसिद्धौ त्वरुच्या ऽपि नानवस्था निवार्यते ।
> यदि चानुपलब्धार्थग्राहि मानमुपेयते ॥
> तदयं प्रत्यभिज्ञायाः स्पष्ट एव जलाञ्जलिः ।
> यश्चेदानींतनास्तित्वप्रमेयाधिक्यलिप्सया ।
> तस्याः प्रमाणतामाह सो ऽपि वञ्चयतीव नः ॥
> अविनाशकसद्भावादस्तित्वं पूर्वया धिया ।
> स्पष्टमेव तया चाह चिरस्थायीति गृह्यते ॥

तस्मादनुपलब्धार्थग्राहित्वे त्यज्यतां ग्रहः ।
नन्वेतस्मिन्परित्यक्ते प्रामाण्यं स्यात्स्मृतेरपि ॥
न स्मृतेरप्रमाणत्वं गृहीतग्राहिताकृतम् ।
अपि त्वनर्थजन्यत्वं तदप्रामाण्यकारणम् ॥

ननु कथमनर्थजा स्मृतिः तदारूढस्य वस्तुनः तदानीमसत्त्वात् । कथं तर्हि भूतवृष्ट्यनुमानं नानर्थजं तत्र धर्मिणो ऽनुमेयत्वात्तस्य च ज्ञानजनकस्य तत्र भावात् । नद्याख्य एव धर्मी वृष्टिमदुपरितनदेशसंसर्गलक्षणेन धर्मेण तद्वाननुमीयते विशिष्टसलिलपूरयोगित्वात् । स चानुमानग्राह्यो धर्मी विद्यते एवेति नानर्थजमनुमानम् । कथं तर्हि प्रातिभमनागतार्थग्राहि श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति प्रत्यक्षमर्थजमिष्यते भवद्भिः । तत्र देशान्तरे विद्यमानस्य भ्रातुः श्वो भाव्यागमनविशेषः तस्यैव तथैव ग्रहणम् । तेन च रूपेण गृह्यमाणस्य सतः तस्य ज्ञानजनकत्वमित्यर्थजमेव प्रातिभम् । स्मरणं तु निर्दग्धपिशाचादिविषयमनपेक्षितार्थमेव जायमानं दृष्टमित्यन्यत्र देशान्तरस्थितार्थस्मरणे तदर्थसत्त्वमकारणमेव ।

तस्मादनर्थजत्वेन स्मृतिप्रामाण्यवारणात् ।
अगृहीतार्थगन्तृत्वं न प्रमाणविशेषणम् ॥
शब्दस्यानुपलब्धे ऽर्थे प्रामाण्यं चाह जैमिनिः ।
सर्वप्रमाणविषयं भवद्भिर्वर्ण्यते कथम् ॥

अपरे पुनरविसंवादकत्वं प्रमाणसामान्यलक्षणमाचक्षते । तदुक्तम् । प्रमाणमविसंवादकत्वं च प्रापकत्वमुच्यते ज्ञानस्य च प्रापकत्वं सुखदुःखसाधनसमर्थपदार्थप्राप्तिपरिहारभूतायाः प्रवृत्तेर्निमित्तं प्रदर्शकत्वमेव ज्ञानप्रदर्शिते हि विषये प्रवृत्तौ सत्यां प्राप्तिर्भवतीति प्राप्तिं प्रति प्रमाणस्य प्रदर्शकत्वमेव व्यापारः । प्रदर्शयता हि तेन सो ऽर्थः प्रापितो भवति यथा हर्तव्यं प्रति राज्ञामाज्ञादानमेव हर्तृत्वम् । तदुक्तम् । प्रापणशक्तिः प्रामाण्यमिति । लोके ऽपि च प्रदर्शितं वस्तु प्रापयतः प्रमाणत्वव्यवहारः । तच्च प्रापकत्वं प्रत्यक्षानुमानयोरुभयोरप्यस्तीति प्रमाणसामान्यलक्षणम् । तत्र प्रत्यक्षस्य वस्तुस्वलक्षणविषयत्वात्तस्य च क्षणिकत्वेन प्राप्त्यसम्भवे ऽपि तत्सन्तानप्राप्तेः सन्तानाध्यवसायजननमेव प्रापकत्वम् । अनुमानस्य त्वारोपितार्थविषयत्वे ऽपि

मूलभूतवस्तुक्षणपारम्पर्यप्रभवत्वान्मणिप्रभामणिबुद्धिवत्तत्प्राप्त्या प्रापकत्वम् तदिदमध्यवसितप्रापकत्वं प्रामाण्यम् अध्यवसितस्याऽवस्तुत्वेऽपि तन्मूलवस्तुप्राप्त्या निर्वहति यथाऽध्यवसितप्रापकं च प्रमाणमिति मतम् । अतश्च पीतशङ्खादिग्राहिणां शङ्खादिमात्रप्राप्तौ सत्यामपि न प्रामाण्यम् । यथा ऽवगतस्याप्राप्तेरवगतो हि पीतः शङ्खः प्राप्यते च श्वेत इति तस्माद्यथाऽवगतार्थप्रापकत्वमविसंवादकत्वं प्रामाण्यमिति ।/तदेतदनुपपन्नम् । इदमेव तावद्भवान् व्याचष्टां किं प्रदर्शितप्रापकं प्रमाणमुताध्यवसितप्रापकमिति । तत्रानुमाने तावत्प्रदर्शनमेव नास्ति का कथा तत्प्रापणस्य । प्रत्यक्षे तु बाढं प्रदर्शनमस्ति न तु प्रदर्शितं प्राप्यते क्षणिकत्वेनातिक्रान्तत्वात् । अध्यवसितप्रापणमपि दुर्घटम् । अध्यवसायस्य भवन्मते वस्तुविषयत्वाभावादवस्तुनश्च प्राप्तुमशक्यत्वात्तदुक्तं भवद्भिः यथाध्यवसायमतत्त्वाद्यथातत्त्वं चानध्यवसायादिति । मूलभूतवस्तुप्राप्तिस्तु काकतालीयं न तु तदन्यतरेणापि प्रमाणेन स्पृष्टं यद्गत्वा प्राप्यते । सन्तानप्राप्त्या तत्प्राप्तिरित्यपि न युक्तम् । सन्तानस्य भेदाभेदविकल्पाभ्यामनुपपद्यमानत्वात् । एतच्च सविस्तरं क्षणभङ्गभङ्गे निरूपयिष्यते । ननु काल्पनिके ऽपि सन्ताने सति संवृत्त्या प्रमाणलक्षणमिदं निर्वक्ष्यति यथोक्तं सांव्यवहारिकस्यैतत्प्रमाणस्य लक्षणं वस्तुतस्त्वनाद्यविद्यावासनारोपितग्राह्यग्राहकादिभेदप्रपञ्चं ज्ञानमात्रमेवेदमिति किं प्राप्यते को वा प्रापयतीति सो ऽयं पलायनप्रकार इव प्रस्तूयते । केयं संवृत्तिर्नाम सा ऽपि सत्यसती वा इति विकल्प्यमाना नैव व्यवहारहेतुर्भवति । अविद्यावासनाकृतश्च न भेदव्यवहारः । किं तु पारमार्थिक एवेति साधयिष्यते । सांवृतसन्तानकल्पनायां वा आत्मपर्यविप्रभृतयो ऽपि सांवृताः किमिति नेष्यन्ते । वृत्तिविकल्पादिबाधकोपहतत्वादिति चेत् सन्ताने ऽपि समानः पन्था इति कदाशालम्बनमेतत् । तस्मादसम्भवि दर्शितप्रापकत्वमित्यलक्षणमेतत् । अव्यापकं चेदं लक्षणम् । उपेक्षणीयविषयबोधस्याव्यभिचारादिविशेषणयोगेन लब्धप्रमाणभावस्याप्यनेनासंग्रहात् । ननु को ऽयमुपेक्षणीयो नाम विषयः स ह्युपेक्षणीयत्वादेव नोपादीयते चेत्स तर्हि हेय एवानुपादेयत्वादिति नैतद्युक्तम् । उपेक्षणीयविषयस्य स्वसंवेद्यत्वेनाप्रत्याख्येयत्वात् ।

हेयोपादेययोरस्ति दुःखप्रीतिनिमित्तता ।
यत्नेन हानोपादाने भवतस्तच्च देहिनाम् ॥
यत्नसाध्यद्वयाभावादुभयस्यापि साधनात् ।
ताभ्यां विसदृशं वस्तु स्वसंविदितमस्ति नः ॥
उपादेये च विषये दृष्टे रागः प्रवर्त्तते ।
इतरच्च तु विद्वेषस्तच्चोभावपि दुर्लभौ ॥

यत्तु अनुपादेयत्वाद्धेय एवेति तदप्रयोजकम् । न ह्येवं भवति यदेतन्नपुंसकं स पुमान् अस्त्रीत्वात् स्त्री वा नपुंसकमपुंस्त्वादिति स्त्रीपुंसाभ्यामन्यदेव नपुंसकं तथोपलभ्यमानत्वात् । एवमुपेक्षणीयो ऽपि विषयो हेयोपादेयाभ्यामर्थान्तरं तथोपलम्भादिति ।

यदेतत्तृणपर्णादि चकास्ति पथि गच्छतः ।
न धीरकान्ताद्विवत्तच्च न च काकोदरादिवत् ॥

तस्मादुपेक्षणीयज्ञानस्य तमप्रापयतो ऽपि प्रामाण्यदर्शनान्न प्रापकत्वं तल्लक्षणम् । ननु यावान्प्रामाण्यस्य व्यापारः प्रापणं प्रति तावानुपेक्षणीयज्ञानस्य तमप्रापयतो ऽपि प्रामाण्यविषये तेन साधितः । उक्तं हि राज्ञामादेष्टृत्वमेव हन्तृत्वं प्रदर्शकत्वमेव ज्ञानस्य प्रापकत्वमिति । मैवम् ।

एवं प्रदर्शकत्वं स्यात्केवलं तस्य लक्षणम् ।
तच्च प्रचलदर्कांशुजलज्ञाने ऽपि दृश्यते ॥

ननु तच्च विपरीताध्यवसायजननादप्रामाण्यं दर्शनं हि मरीचिस्वलक्षणविषयमेव सलिलावसायं तु जनयदप्रमाणीभवति तथा ह्येकमेव दर्शनमनुकूलेतरविकल्पोपजननतदनुत्पादभेदात्त्रिधा कथ्यते प्रमाणम् । अप्रमाणं प्रमाणं च न भवतीति । नीलज्ञानं हि नीलं प्रति प्रमाणं नीलमिदमित्यनुकूलविकल्पोपजननात् । नीलाव्यतिरेकि क्षणिकत्वमपि तेन गृहीतमेव । तच्च तु प्रमाणं न भवत्यनुकूलविकल्पानुत्पादात् । स्थैर्ये तु तदप्रमाणं विपरीतावसायकलुषितत्वादिति । यद्येवमस्मिन्प्रक्रमे सुतरामिदं प्रमाणलक्षणं दुःस्थम् । सन्तानाध्यवसायः प्रापणं प्रति प्रमाणस्य व्यापार इति च वर्णितवानसि । अतश्च यथा मरीचिस्वलक्षणदर्शनमुदकाध्यवसायजननादप्रमा-

णमेवं स्खलदवणदर्शनमपि तद्विपरीतसन्तानाध्यवसायजननादप्रमाणीभवेदिति । सन्ताने च काल्पनिके व्यवसिते दृश्याभिमुखः किमिति प्रवर्त्तते दृश्यविकल्प्यावर्थावेकीकृत्य प्रवर्त्तते यदि वा अविवेकात्प्राप्तिः स्यात्प्रमाणमपि दूरतस्तस्याः । तस्मान्न प्रापकं प्रमाणम् । अपि च प्राप्त्यप्राप्ती पुरुषेच्छामात्रहेतुके भवतः अर्थप्रतीतिरेव प्रमाणकार्या ऽवधार्यते मानस्य लक्षणमतः कथयद्भिस्तद्विशेषणं वाच्यं न पुनः प्रापणशक्तिः प्रामाण्यं कथयितुं युक्तम् ।

साङ्ख्यास्तु बुद्धिवृत्तिः प्रमाणमिति प्रतिपन्नः विषयाकारपरिणतेन्द्रियादिवृत्त्यनुपातिनी बुद्धिवृत्तिरेव पुरुषमुपरञ्जयन्ती प्रमाणम् । तदुपरक्तो हि पुरुषः प्रतिनियतविषयद्रष्टा सम्पद्यते । तदेतदहृदयङ्गमम् । यो हि जानाति बुद्ध्यते ऽध्यवस्यति न तस्य तत्फलमर्थदर्शनमचेतनत्वान्महतः । यस्य चार्थदर्शनं न स जानाति न बुद्ध्यते नाध्यवस्यतीति भिन्नाधिकरणत्वं प्रमाणफलयोः । ज्ञानादिधर्मयोगः प्रमाणं पुंसि न विद्यते तत्फलमर्थदर्शनं बुद्धौ नास्तीति ।

अथ स्वच्छतया पुंसो बुद्धिवृत्त्यनुपातिनः ।
बुद्धेर्वा चेतनाकारसंस्पर्श इव लक्ष्यते ॥
एवं सति स्ववाचैव मिथ्यात्वं कथितं भवेत् ।
चिद्धर्मो हि मृषा बुद्धौ बुद्धिधर्मश्चितो मृषा ॥
साकारज्ञानवादांश्च नातीवैष विशिष्यते ।
त्वत्पक्ष इत्यतो ऽमुष्य तन्निषेधान्निषेधनम् ॥
निरसिष्यते च सकलः कपिलमुनिप्रक्रियाप्रपञ्चो ऽयम् ।
तस्मान्न तन्मते ऽपि प्रमाणमवकल्पते किञ्चित् ॥

तीर्थान्तराभिहितरूपमतः प्रमाणं नैवापवादरहितं प्रतितर्कयामः ।
तेनामलप्रमितिसाधनमिन्द्रियादिसाकल्यमेव निरवद्यमुशन्ति मानम् ॥

तच्चतुर्विधं प्रमाणं तदाह सूत्रकारः । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ।

इह हि भेदवतः प्रथमं सूत्रोद्दिष्टस्य त्रयं वक्तव्यं सामान्यलक्षणं विभागो विशेषलक्षणं च । तत्र विशेषलक्षणप्रतिपादकानि चत्वारि सूत्राणि भविष्यन्तीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम् इत्यादीनि । इह तु विभागसामान्यलक्षणे प्रतिपाद्येते ।